

بازنمایی تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری ایران در دوره قاجار (بر پایه سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه)*

بهناز منتظر

دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین، قزوین، ایران

E-mail: Behnaz.montazer@gmail.com

حسین سلطانزاده

استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

(نویسنده مسئول مکاتبات)

E-mail: Hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

سیدبهبشید حسینی

استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، تهران، ایران

E-mail: Behshid_Hosseini@yahoo.com

چکیده

اقدامات مؤثر پطرکبیر، نقطه عطف معماری روسیه به حساب می‌آید. وی با سفر به کشورهای اروپایی، علاوه بر مشاهده پیشرفت آنان، با جذب هنرمندان و معماران مختلف کشورهای اروپای غربی، شروع به تقلید از آنها در حیطه‌های مختلف از جمله معماری کرد. در این بین، معماری وارداتی روسیه، خود بر تاریخ ساخت‌وسازهای ایران به روش‌های مختلف تأثیر گذاشته است. از این رو، پژوهش حاضر درصدد بازنمایی تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری معاصر ایران است تا به این پرسش پاسخ دهد که معماری روسیه چگونه در ایران مورد توجه و استفاده قرار گرفته است؟ بدین منظور، این پژوهش به کمک تحلیل محتوای یکی از اسناد تاریخی معتبر، یعنی سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه که به کمک نمونه‌گیری هدف‌دار انتخاب گشته‌اند، با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی به بررسی این موضوع خواهد پرداخت. هدف اصلی پژوهش، تبیین تأثیر معماری روسیه بر معماری ایران در دوره قاجار است. نتایج حاصل از پژوهش نشان می‌دهد که به واسطه مسائل سیاسی و تاریخی متعدد مابین دو کشور، سفرهای مختلفی نیز به تبع آن صورت گرفته است که با مطالعه پژوهاک سفرها تحت عنوان «سفرنامه» می‌توان با معماری روسیه آن دوران که به نحوی قدرت برتر اروپا بود، آشنایی پیدا کرد. از نتایج دیگر این پژوهش، می‌توان به مؤلفه‌های معماری کالبدی و عملکردی متعدد روسی که با روش‌های مختلف در دوره قاجار ایران عیناً به اجرا درآمده است، اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: معماری وارداتی روسیه، معماری معاصر ایران، سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه، دوره قاجار، مؤلفه‌های معماری

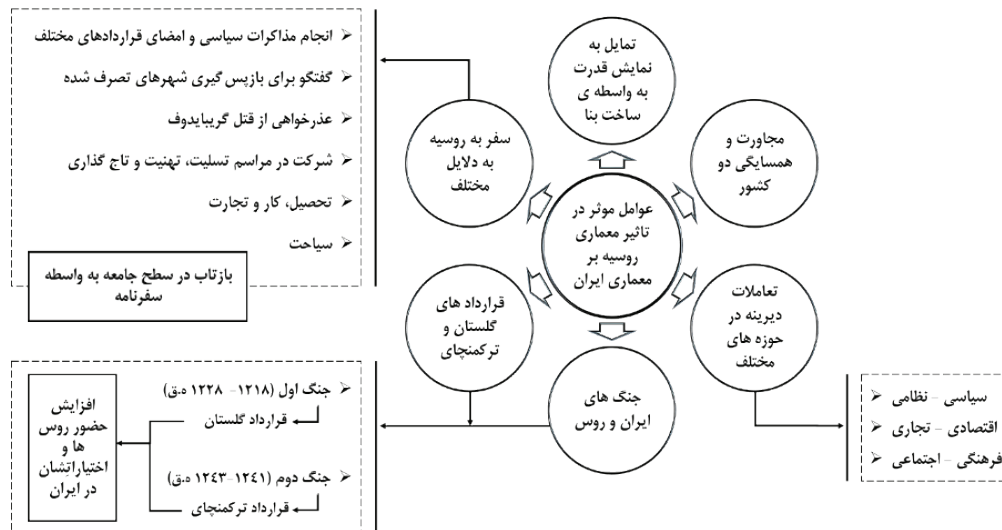
* این مقاله برگرفته از رساله دکتری بهناز منتظر با عنوان «تبیین تأثیر معماری روسیه بر معماری بناهای معاصر ایران (دوره قاجار و پهلوی اول)» است که به راهنمایی دکتر حسین سلطانزاده و مشاوره دکتر سیدبهبشید حسینی در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین انجام شده است.

مقدمه

تاریخ هر مملکتی، مملو از حوادثی است که در برهه‌ای از زمان، به‌واسطه اتفاقات رخ داده، تأثیراتی شگرف بر آن مملکت می‌گذارد. ایران نیز در تاریخ پرفراز و نشیب خود، بارها شاهد دوره‌های سرنوشت‌ساز بوده است. تاریخ معماری و شهرسازی ایران نیز در هر دوره از تاریخ، بنا به شرایط و ویژگی‌های آن دوره، تحت تأثیرپذیری از اتفاقات مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی دستخوش تغییراتی گشته است که این تأثیرپذیری و سرعت تحولات آن، متناسب با اتفاقات رخ داده در هر دوره، متفاوت بوده است. شاید بتوان مهم‌ترین تحولات بنیادین ایران را ورود اندیشه‌های نوین، تقابل مابین سنت و تجدد و درنهایت ورود عناصر معماری وارداتی به کشور دانست.

نخستین عامل پیدایش اولین بارقه‌های رویارویی ایران با اندیشه‌های نوین معماری در عصر قاجار و به تبع آن ورود عناصر معماری غربی و تأثیر آن بر معماری معاصر ایران، کشور روسیه است که از عوامل اصلی در طی این فرآیند تأثیرگذاری، می‌توان به جنگ‌های ایران و روس^۱ و تأثیرات قراردادهای منعقدشده بدین واسطه، قتل گریبایدوف^۲ روسی و اعزام هیئتی جهت عذرخواهی و نهایتاً سفر اولین پادشاه ایرانی به اروپا جهت سیاحت اشاره کرد.

همان‌گونه که ارتباط مابین فرهنگ‌های مختلف، فراتر از یک برخورد ساده است و شامل یک سری تأثیرات و تعاملات در لایه‌های مختلف می‌باشد (Ghaseminia & Soltanzadeh, 2016, 39)، تاریخ معماری و شهرسازی ایران نیز، تحت تأثیر تحولات معماری و شهرسازی اروپا (به‌خصوص اروپای غربی)، دستخوش تغییرات فراوانی گشته که شروع این تأثیرپذیری با اقدامات کشور روسیه و از دوره قاجار بوده و در دوره پهلوی اول نیز ادامه داشته است. در همین راستا، شکل ۱ خلاصه‌ای از عوامل مؤثر در تأثیر معماری روسیه بر معماری معاصر ایران را نشان می‌دهد. این پژوهش، به بررسی این تأثیرگذاری با محوریت مؤلفه «سفر» از طریق بررسی پژوهش‌ها در سطح جامعه، یعنی تحلیل محتوای سفرنامه‌ها خواهد پرداخت.

معماری روسی، از طریق راه‌ها و عوامل مختلفی در ایران به اجرا درآمده است. از آن جمله می‌توان به تاجران اشاره کرد که به‌واسطه سفرهای خود، نقشه‌های معماری را از روسیه به همراه خود آورده‌اند. علاوه بر این راه، می‌توان به عکس و کارت‌پستال‌های ناشی از سفر افراد، الهام‌گیری از سبک روسی توسط مهندسیین

ایرانی، از طریق معماران تحصیل کرده در روسیه و نهایتاً مهم‌ترین آنها که حضور مستقیم مهندسی روسی در فعالیت‌های عمرانی در ایران است، اشاره کرد.

در طرف دیگر، روسیه نخستین کشور بزرگی بود که داوطلبانه و در حالتی غیراستعماری، خواهان اخذ تجدد از غرب شد. کشوری نیمه آسیایی-نیمه اروپایی که از استعمار اروپای سلطه‌جوی برکنار مانده بود و به سرعت مدل اقتصادی و سیاسی غرب را پذیرفت. این مدرنیزاسیون از ابتدای قرن هجدهم، یعنی با سلطنت پتر کبیر (۱۷۲۵-۱۶۷۲ میلادی)، آغاز شد. وی در اواخر قرن ۱۷، دریافت که عامل پیشرفت ولایات فرنگ، انتشار علوم و صنایع، آداب‌دانی، تربیت رعایا، ایجاد بناهای خیر و انتظام قواعد و ضوابط مملکتی و دولتی است (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۳۸). پتر برای یافتن راهی برای حل این موضوع، تصمیم به بازدید از فرنگ گرفت. در نتیجه با تغییر لباس و انتخاب اسم جعلی «میکل هاف» به‌عنوان یکی از نوکران در سال ۱۶۹۸ میلادی جهت انجام کارهای مرتبط با نجاری در کشتی‌های جنگی عازم هلند شد. سپس به دلیل نجان زنده‌تر انگلیس، به آن کشور سفر کرد. طی دو سال اقامت پتر در آنجا، روزها مشغول نجاری و آهنگری و شب‌ها به گردش و بازدید از قسمت‌های مختلف شهر می‌پرداخت. سپس به روسیه بازگشت و افرادی را جهت سیاحت و افرادی را جهت آموزش به فرنگ فرستاد و خود سعی در انتظام نظام، در ولایت خویش کرد. به طوریکه در مدت‌زمانی کوتاه، سی هزار نفر از سپاه خود را به نظم درآورد و صنایع و علوم مختلف را از فرنگ وارد کشور خویش کرد. وی در سال ۱۷۱۶ میلادی مجدداً در لباس تبدیل به اتریش و پاریس سفر کرد. نخستین کار پتر در هنگام بازگشت از اروپا، شروع به نوسازی و تغییر خود، نجبان و نجیب‌زادگان در قالب و فطرت اروپایی بود. تا آنجا که به همه بایارها^۲ برای تغییر لباس خود طبق قوانین غربی دستور داد.^۴ بدین طریق، پتر کبیر به‌واسطه اقدامات ارزشمند خود در زمینه‌های گوناگون، شروع به تقلید از اروپا (کشورهای اروپای غربی همچون فرانسه، انگلیس، هلند، ایتالیا و آلمان) در حیطه‌های مختلف نمود. این تغییرات، نه‌تنها در زمینه مد و فشن (طرز پوشش)، آداب و رفتار، زبان و فرهنگ، بلکه در حیطه معماری نیز بود. رها کردن سیاست تعلق به آسیا، روسیه را به غربی شدن و تقلید از اروپا واداشت. سفر پتر کبیر به غرب (انگلستان، هلند و فرانسه) در او بسیار تأثیر گذاشت و او را مجذوب ترقیات غرب کرد (قرگزلو، ۱۳۸۶، ۲).

بدین ترتیب، کشور روسیه از کشورهای اروپای غربی در حیطه‌های مختلف از جمله معماری تأثیر گرفته است. از این‌رو، بنا به موارد ذکرشده، معماری واردشده به ایران، همان معماری اروپای غربی است که توسط کشور روسیه به روش‌های مختلف به ایران -تحت عنوان معماری روسی یعنی معماری که توسط کشور روسیه وارد ایران شده- انتقال پیدا کرده است. بنابراین، معماری وارداتی روسیه، بینامتنی از آثار معماری ماقبل خود (معماری اروپای غربی) و آثار پس از خود (معماری وارد شد به ایران از طریق روسیه) می‌باشد.

معماری روسیه با نقش بینامتنیت^۵ خود توانسته است تا بر جنبه‌های مختلف کالبدی و عملکردی معماری ایران در برهه‌هایی از زمان تأثیر گذارد. بررسی و اثبات این تأثیر، نیازمند اسناد معتبر تاریخی می‌باشد که وجود این مؤلفه‌های کالبدی و عملکردی معماری موجود در بناهایی به سبک روسی در ایران را، در معماری گذشته روسیه تصدیق کند. یکی از اسناد تاریخی مهم کارا در این حیطه، سفرنامه‌ها می‌باشند،^۶ چراکه هر برگی از آن، برگی از تاریخ بوده و حاصل شرح ماقوع و اتفاقات رخ داده در سفر و هر آنچه دیده‌اند، می‌باشد. این سفرنامه‌ها، حاوی مشاهداتی از مواردی است که در ایران آن زمان وجود نداشته و مسافران، با دیدن آنها در روسیه، گاهی اوقات با حیرت، حسرت و یا آرزو برای تحقق این موضوع در ایران^۷ به شرح موارد پرداخته‌اند. در نتیجه هدف از پژوهش حاضر، بازنمایی تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری معاصر ایران به‌واسطه تحلیل محتوای سفرنامه‌های دوره قاجار به‌عنوان یکی از اسناد تاریخی معتبری که می‌تواند وقایع دوره‌های گذشته را بازگو کند، است. تا در این مسیر، به این سوالات پاسخ دهد که: معماری وارداتی روسیه، خود چگونه

شکل گرفته و به چه نحوی بر معماری معاصر ایران تأثیر گذاشته است؟ و معماری وارداتی روسیه در قالب چه مؤلفه‌های معماری وارد ایران شده است؟

پیشینه تحقیق

در حیطه روابط مابین ایران و روسیه و جریانات تاریخی-سیاسی و تعاملات‌شان با یکدیگر در سیر تاریخ، کتاب‌ها و اسنادی موجود است. برای مثال می‌توان به کتاب تاریخ روابط روس و ایران نوشته جمالزاده (۱۳۸۴)، کتاب تاریخ روابط سیاسی ایران و روسیه در نیمه اول قرن نوزدهم نوشته تاجبخش (۱۳۳۷) و کتاب‌هایی با محتوای اسنادی همچون کتاب اسناد روابط ایران و روسیه از دوره ناصرالدین شاه تا سقوط قاجاریه نوشته قاضی‌ها (۱۳۸۰) و کتاب اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه نوشته رحیم و بهروز مسلمانیان قبادیانی (۱۳۸۷) اشاره کرد. اما در حیطه معماری و تأثیرگذاری معماری کشور روسیه بر معماری کشور ایران، تنها مقاله منتظر و همکاران (۱۳۹۸) موجود می‌باشد که در آن، تأثیر معماری نئوکلاسیک قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی روسیه بر معماری معاصر ایران مورد بررسی قرار گرفته است. به جز این مورد، هیچ پژوهش تخصصی دیگری در این زمینه موجود نیست که به بررسی نحوه تأثیرگذاری معماری روسیه بر معماری ایران و عناصر معماری روسی منتقل شده به ایران بپردازد. البته در برخی کتاب‌ها یا مقاله‌هایی که به بررسی معماری معاصر ایران پرداخته‌اند (مانند مقاله آقای مقتدر و یا کتاب آقای بانی مسعود)، در حد یک یا چند جمله، به تأثیرگذاری معماری روسیه بر معماری ایران، به‌خصوص معماری مسکونی نواحی شمالی کشور اشاره شده است. در همین راستا، تاکنون پژوهشی در حیطه بررسی مؤلفه‌های معماری انتقال‌یافته به ایران به‌واسطه کشور روسیه، کشوری که خود معماری‌اش را از سایر کشورهای اروپای غربی گرفته، صورت نگرفته است. از این رو، پژوهش حاضر درصدد است تا با تحلیل محتوای سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه، به بررسی زمینه‌ها و همچنین عناصر معماری واردشده به معماری معاصر ایران، توسط معماری کشور روسیه بپردازد.

روش تحقیق

روش تحقیق پژوهش حاضر، ترکیبی از روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا می‌باشد که در دو مرحله صورت گرفته است. جامعه آماری پژوهش برای جمع‌بندی گام اول تحقیق، مجموعه سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه در دوره قاجار است که با بررسی‌های صورت‌گرفته و با کمک نمونه‌گیری هدف‌دار، هفت مورد از مهم‌ترین آنها برای بررسی و تحلیل محتوا به‌عنوان جامعه نمونه انتخاب گشته‌اند. به منظور جمع‌بندی گام دوم و تبیین تأثیر معماری کشور روسیه بر معماری معاصر ایران، از بناهایی که به سبک روسی در ایران ساخته شده، کمک گرفته شده است.

از این رو، در مرحله اول، به کمک سفرنامه‌های انتخابی به بررسی و استخراج مؤلفه‌های معماری وارداتی روسیه که مسافران به دقت، اقدام به توصیف فضاها و جزئیات آنها کرده‌اند - که در معماری آن دوران ایران وجود نداشت - و در مرحله دوم به بازبایی تأثیرپذیری و حضور همین مؤلفه‌ها در بناهای معماری معاصر ایران، پرداخته شده است. تا بدین ترتیب مشخص گردد که معماری روسیه چگونه در ایران مورد توجه قرار گرفته و به چه نحوی و در قالب کدام مؤلفه‌های معماری، مورد استفاده قرار گرفته است.

معماری وارداتی روسیه

قسمت اعظمی از معماری قرن ۱۸ و ۱۹ روسیه معماری وارداتی از کشورهای اروپای غربی و به‌خصوص فرانسه

بود. کشور فرانسه در طول سه قرن، تجسمی از اروپا، برای روسیه بود (Kunavina, 2012, 4). روسیه با پذیرش تجربه فرهنگی فرانسه، تعلق خود به اروپا را نه تنها از لحاظ جغرافیایی بلکه از لحاظ معنوی نیز تأیید کرد. این تأثیرپذیری از اروپای غربی در زمینه‌های مختلف اقتصادی همچون صنعت و تجارت، فرهنگی همچون پوشش، آداب و رفتار و حتی در حیطه معماری و شهرسازی روسیه، کاملاً مشهود است.

در این روند، سه رهبر روسی بسیار تأثیرگذار بوده‌اند: پتر کبیر^۸، ملکه الیزابت^۹ و کاترین دوم^{۱۰}. تا قبل از روی کار آمدن پتر کبیر، روسیه کشوری نیمه اروپایی بود که توسعه، قدرت و استعداد آن چنانی نداشت اما با ظهور پتر و اقدامات مؤثرش، روسیه و به خصوص سنت پترزبورگ دگرگون شد. بدین ترتیب، وی توانست کشوری را که با تمدن اروپا فرسنگ‌ها فاصله داشت، تنها در مدت زمانی کوتاه، پشت سر بگذارد.

اولین اصلاحات اساسی در روسیه، توسط پتر اول و در شهر سنت پترزبورگ آغاز شد.^{۱۱} وی سنت‌ها را شکست و ساختارهای قدیمی را رها کرد. برای مطالعه فرهنگ و تکنولوژی اروپا، راهی سفرهای اروپایی شد و هنرمندان و معماران را از سراسر اروپا (ایتالیا، فرانسه، انگلیس، آلمان به همراه معماران روسی)، در سنت پترزبورگ جمع کرد. وی پایتخت جدیدی را تحت عنوان «پنجره‌ای رو به دریا» که به عبارتی بندری ورودی برای تأثیرات و نفوذهای غرب بود، یعنی سنت پترزبورگ را در سال ۱۷۰۳ تأسیس کرد (Gyetvai-Balogh, 2007, 39) که در سال ۱۷۱۲ پایتخت امپراطوری شد.

پتر اولین هنرمندان، معماران و استادان فرانسوی را برای کار در روسیه دعوت کرد. چرا که وی بر این عقیده بود که پذیرفتن علوم و هنر فرانسه مفید است^{۱۲} (Голіковт, 1788, 329). در میان اولین پروژه‌های او، کاخ استرلنا^{۱۳} قرار دارد. تمام متریال‌های تزئینی و دکوراتیوی از قبیل نقاشی‌ها، منسوجات، مجسمه‌ها و جواهرات از فرانسه آورده شده بودند (Svirida, 2006, 17-21).

پتر همچنین برنامه‌ای برای ازدواج دخترش، ملکه آینه، الیزابت پترونا، با پادشاه فرانسه، لویی پانزدهم ترتیب داد. تقویت روابط میان فرانسه و روسیه در دوران حکومت الیزابت رخ داد. دوره حکومتی الیزابت و پتر کبیر، دارای ویژگی‌های مهم و متمایز از یکدیگر می‌باشد. در طول سلطنت پتر، فرهنگ اروپایی به زور در فرهنگ روسیه جای گرفت. در حالی که در طی دوران سلطنت ملکه الیزابت، فرهنگ اروپایی بر ذهن نخبگان حاکم شد. کاترین دوم (۱۷۶۲-۱۷۹۶ م)، جانشین ارزشمندی برای پتر اول (۱۶۷۲-۱۷۲۵ م) که می‌خواست ملت خویش را به اروپا نزدیک سازد، بود. وی، به روح روشنگری^{۱۴} معتقد بود و ایده‌های فیلسوفان اروپای غربی را اقتباس کرده بود. او به خوبی آگاه بود که یک دولت مدرن، به یک زبان معماری جدید نیاز دارد و این موضوع، راه را برای تغییر سبک معماری از باروک به نئوکلاسیسیزم، یعنی همان مدینه فاضله پتر اول، باز کرد (Gyetvai-Balogh, 2007, 39-40) که عموم بناهای سنت پترزبورگ در قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی، بدین سبک ساخته شده‌اند.

علاوه بر تأثیر مهم رهبران سیاسی، جنگ نیز عامل مهم دیگری در تأثیرپذیری معماری روسیه از معماری کشورهای اروپای غربی می‌باشد. چنانچه پیروزی روسیه در جنگ ۱۸۱۲-۱۸۱۴ میلادی^{۱۵} در مقابل ناپلئون فرانسه، یک فرصت جدید برای شکوفایی معماری سنت پترزبورگ به حساب می‌آمد.^{۱۶} برای مثال می‌توان به ایجاد ستون الکساندر^{۱۷} و طاق پیروزی (نصرت) سنت پترزبورگ^{۱۸} و مسکو^{۱۹} به سبک معماری فرانسه در خلال تأثیر این جنگ اشاره کرد.

این اتفاق (تأثیرپذیری از کشورهای اروپایی در ساخت بناها)، تنها در حیطه معماری نبود، بلکه نحوه پوشش و صنایع دستی ملی نیز از آن تبعیت می‌کرد. به عبارتی اگرچه صداهای ضد فرانسوی در دهه اول قرن نوزدهم به صورت هم‌صدا و هم‌سرایی در روسیه درآمده بود، اما طبقه اشراف همچنان در فرهنگ کشوری که با آن در حال جنگ بود، غوطه‌ور بودند (Figs, 2003, 101).

در قرن هجدهم، روسیه سعی کرد تا تمامی گرایش‌ها و سبک‌های هنری اروپایی (از سبک باروک و روکوکو که در نیمه اول قرن شروع شد تا سبک کلاسیک و احساساتی‌گرایی^{۲۰} که در نیمه دوم قرن پایان یافت) را دنبال کند (URL_1). دو تن از مهم‌ترین هنرمندان این دوره که کارهای ارزشمندی انجام داده و نقش مهمی را در ایجاد نمای معماری اروپایی در پایتخت روسیه - سنت پترزبورگ - ایفا کرده‌اند (Kunavina, 2012, 35-36)، ژان باتیست ولن دلاموت^{۲۱} و اتین موریس فالکونه^{۲۲} می‌باشند.

روسیه در قرن نوزدهم نیز، هنوز تحت تأثیر استادان و سبک‌های اروپایی (فرانسوی، آلمانی و ایتالیایی) قرار داشت. در اوایل قرن ۱۹ میلادی، به هنگام حکومت الکساندر اول^{۲۳}، مکتب کلاسیسیزم فرانسوی بر معماری سنت پترزبورگ تسلط داشت (Shvidkovsky, 2017, 3). سبک لوئی شانزدهم^{۲۴} در اواسط دهه ۱۸۵۰ ظاهر شد و در دهه ۱۸۷۰ در پترزبورگ شکوفا شد (Пунин, 1981, 199-207). علاوه بر هنرمندان معروف، آگوست دی مون فرناند^{۲۵} و کارل روسی^{۲۶} (که در فرانسه و ایتالیا در سال ۱۸۰۲ - ۱۸۰۵ به عنوان معمار فعالیت داشتند)، مهندسی پایه و تصمیمات برنامه‌ریزی شهری متعلق به آنتین فرانسوا مدویت^{۲۷} فرانسوی بود (Сдвижков, 2010, 81). سبک مصری نیز حتی در زمان الکساندر اول در روسیه گسترش یافت که ریشه در علاقه فرانسه به شرق داشت که به نوبه خود از مبارزه مصر با ناپلئون سرچشمه می‌گرفت (Спивак, 2005, 230).

بازتاب تأثیرات اروپای غربی بر پیشرفت صنعت و ساخت‌وسازهای روسیه و تأثیری که مهندسی و صنعتگران اروپایی در این روند داشته‌اند، در سفرنامه‌ها نیز مشهود می‌باشد که از آن جمله می‌توان بر وجود مهندسیین مختلف فرانسوی و انگلیسی و غیره در حیطه‌های مختلف صنعت و ساخت‌وساز در روسیه اشاره کرد که در قسمت‌های مختلف سفرنامه‌ها بدین موضوع و تأثیرپذیری از یوروپ اشاره شده است (برای مثال: شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۲۸ و افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹، ۲۷۲) که علی‌الدوام درصدد ازدیاد عمده جات و ارباب صنعت نیز هستند (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۲۹) و در این بین شاگردان روسی را نیز تربیت می‌کنند (افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹، ۲۳۷).

«بیشتر باعث آوردن استادان از هر جا، یکتربینه ... است که از هر جا صاحب صنعتی سراغ می‌کرد، او را به اینجا می‌آورده و قرار موجب می‌داد که صنعت خود را به این‌ها بیاموزد. از آن وقت تا حال، روزبه‌روز زیاد شده و تمام نظام فرنگ را در میان خود جاری کرده‌اند» (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۸۱). «پطر نیز ارباب صنایع را از فرنگ به ولایات خود آورده و در تربیت آنها مشغول گردیده» (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۱۹) مانند مدارس مختلف که بدین گونه توسط وی در روسیه ساخته شده است.

در حیطه ساخت‌وساز^{۲۸} نیز، برای مثال می‌توان به نحوه ساخت کاربری جدید، تحت عنوان تماشاخانه در سنت پترزبورگ اشاره کرد. «از جمله ابنیه پترزبورگ، تماشاخانه اوست. الی شصت سال قبل از این مطلقاً در ولایات روسیه تماشاخانه نبود. امپراس الیزابت سلطانی روسیه در پنجاه و پنج سال قبل، چند نفر از تماشاخانه فرانسه و نمسا و سوید را به این ولایات آورده. در مسکو و پترزبورگ تماشاخانه ساخته‌اند» (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۲۵) و چون پطر سایر بلاد فرنگ را دیده، آنچه به سلیقه خود و معماران فرنگ و تبعاتی که کرده است، شهر مزبور را یک دفعه طرح‌ریزی نموده با قرینه و موافق قاعده ساخته شده است (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۲۲) که در این بین، برخی به سبک آیین خود نیز ساخت‌وساز کرده‌اند، مانند کوچه‌ای که مختص انگریزی‌هاست و «در آنجا اهل انگریز به آئین خود، خانه‌های عالی ساخته‌اند» (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۴۴). همچنین در سفرنامه‌ها به وجود و ساخت ساختمان‌های مختلف به سبک فرنگ در روسیه نیز اشاره شده است. برای مثال «دارالشفای در انتهای شهر مسکو واقع است ... اگرچه همه این قسم افعال و اعمال را طایفه روسیه از سایر یوروپ کسب کرده‌اند، اما این یک عمل ایشان بهترین افعال آنها می‌باشد» (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۰۶) که این نیز بر ورود

صنعت و معماری از اروپای غربی دلالت می‌کند.

مشاهده نحوه ورود و پیشرفت صنعت و ساختمان‌سازی در روسیه، بر صاحب‌منصبان ایرانی نیز تأثیر گذاشته است که از آن جمله می‌توان به نوشته‌هایی از خسرو میرزا اشاره کرد: «بنای این مدارس در مملکت ایران بغایت سهل و آسان است. می‌توان از ارباب علوم فرنگ چند نفر را به ایران آورد و یکی از مدارس را برای اولاد نجبای آن ملک تعیین نمود و آنها را در آنجا جمع کرد و چند نفر از مردمان صاحب اخلاق را به سرپرستی آنها تعیین نمود که هم علوم ایران را از مدرسین ایران یاد بگیرند و هم علوم فرنگ را از معلمین فرنگ» (افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹، ۲۴۶) که نهایتاً این سفر که در راستای قتل گریبایدوف بود، منجر به شکل‌گیری ایده و ساخت اولین مدرسه نوین ایران، یعنی دارالفنون شد که تأییدی بر بینامتنیت بودن روسیه در تأثیرپذیری معماری معاصر ایران از معماری اروپای غربی است.

حضور و فعالیت روس‌ها در ایران

با بررسی بناهای متعددی که به سبک روسی در ایران ساخته شده است و توجه بر عامل به وجود آورنده آن -از بین عوامل ذکر شده- به نظر می‌رسد که اغلب بناها توسط خود مهندسیین روسی و به‌واسطه حضور و فعالیت مستقیم آنها در ایران بنا شده است، که در این قسمت به بررسی حضور و فعالیت عمرانی روس‌ها در ساخت‌وسازهای ایران پرداخته خواهد شد.

رخدادهای سیاسی-تاریخی دوره قاجار و انعقاد قراردادهای مختلف منتج شده از آنها، راه را برای حضور هر چه بیشتر و حتی مهاجرت روس‌ها به شمال ایران باز کرد^{۲۹} و بدین ترتیب افراد بسیاری وارد این منطقه شدند^{۳۰} تا جایی که مالکیت روس‌ها در همه ایالات شمالی ایران آن قدر وسیع شد که به‌طورکلی گمان انضمام آن مناطق، به روس‌ها می‌رفت (نورائی و آندریوا، ۱۳۸۸، ۲۷).

حضور و نفوذ روسیه در ایران و به‌خصوص شهر گیلان بعد از جنگ‌های ایران و روس سرعت گرفت. از آن جمله می‌توان به حضور آرامنه قفقاز در گیلان و مهاجرت کارگران روسی به گیلان اشاره کرد (پورمحمدی املشی و قدیری، ۱۳۹۴) و در راستای بندهای عهدنامه‌های مختلف منتج شده از جنگ، شهروندان روس از این طریق توانستند صاحب املاک و ثروت فراوانی در این خطه شوند. بنابراین نه تنها حق اجاره، بلکه حق مالکیت و خرید خانه را برای سکونت، مغازه و انبار تحصیل کردند (قائمی، ۱۳۸۶، ۷۴).

از تأثیرات حضور روس‌ها در ایران و به‌طور خاص منطقه گیلان، می‌توان بر چگونگی ساخت بناهای مسکونی و معماری روسی آنها اشاره کرد. باوجود مسافرت‌ها و رفت‌وآمدهای بسیار میان این دو منطقه و ورود ابزار، مصالح، نجاران و غیره به منطقه گیلان، معماری روسی به این مناطق راه پیدا کرده است. به طوری که مکنزی^{۳۱} در مورد یکی از آنها در لنگرود می‌نویسد: قبل از رسیدن به شهر، عمارت مخروبه‌ای که به سبک نیمه ایرانی و نیمی روسی با طاق گنبدی ساخته بودند، دیده می‌شد که به کلاه فرنگی معروف بود (مکنزی، ۱۳۵۹، ۲۹). کارلا سرنا^{۳۲} نیز از وجود برج‌های کوچکی به سبک روسی در کنار مرداب انزلی یاد می‌کند (سرنا، ۱۳۶۳، ۳۶۸) که ظاهراً مهاجران روسی که در شیلات کار می‌کردند از آنها استفاده می‌کردند. یا برای مثال، در عملیات صیادی لیانوزوف روسی، سکونتگاه‌هایی چوبی مشابه سکونتگاه‌های روسی برای مدیران در انزلی ساخته شد (رضوی پیرانشاهی، ۱۳۹۶، ۲۰۳). همچنین با توجه به عدم توانایی و مهارت صنعتگران و معماران منطقه در ساخت بناها به شیوه جدید، از معماران و مهندسان خارجی به‌ویژه روسی در ساخت این بناها بهره می‌بردند. چنانکه بعد از آتش‌سوزی بازار رشت در سال ۱۳۳۰ ه.ق/۱۹۱۱ م با کمک متخصصین روسی، موفق به ساخت مجدد آن شدند (پندی، ۱۳۸۷، ۴۲۴).

در این دوره است که به تدریج معماران روسی و ارمنی در ساخت‌وسازهای ساختمان‌ها به سبک غربی مشغول می‌شوند (پاکدامن، ۱۳۷۳، ۵۴؛ اعتصام، ۱۳۷۴، ۲۹۲-۲۹۳)، در حالی که معماران ایرانی کمتر در این نوع ساخت‌وسازها به کار می‌پرداختند (پاکدامن، ۱۳۷۳، ۵۴) که به علت ارتباط با دنیای غرب و گرایش زمان معماری، این دوره به آسانی تحت تأثیر معماری اروپایی قرار گرفت که از راه روسیه و قفقاز از شمال به ایران رسیده بود. در این دوران ساختمان‌های حکومتی و اعیانی با معماری غربی و روسی ترکیب شدند (مقتدر، ۱۳۷۲، ۲۶۲).

روس‌ها به‌واسطه حضورشان در ایران، بناهای متعددی را ساخته‌اند. برای مثال می‌توان به ساخت اولین بیمارستان، اولین هتل، اولین داروخانه در مشهد اشاره کرد که توسط روس‌ها در دوره قاجار ساخته شده است. اولین ساختمان نظامی ایران تحت عنوان قزاقخانه نیز توسط روس‌ها در تهران ساخته شد. همچنین کنسولگری‌های متعددی در شهرهایی از ایران چون گرگان، مشهد، بندرگز، رشت، تبریز و غیره ساخته شده است. کنسول‌خانه امپراتوری روس در رشت، «قدیمی‌ترین کنسول‌خانه‌ای بود که در ایران تأسیس شد» (خیراندیش و رحیمی جابری، ۱۳۹۵، ۶۳). این کنسول‌گری در راستای اهداف و منافع درازمدت خود، به امور فرهنگی نیز توجه داشت. بدین ترتیب می‌کوشید با تأسیس مدارس در شهرهای مختلف از جمله رشت، زبان روسی را در ایران رواج دهد (گروته، ۱۳۶۹، ۲۶۶-۲۷۰). کتابخانه رشت و بناهای اداری-خدماتی متعددی همچون ساختمان‌های دور میدان شهرداری رشت و ساختمان‌های روسی زاستاو^{۳۳}، نیز توسط روس‌ها ساخته شده است. در حوزه اقتصادی به ساخت بانک استقرانی روس در برخی شهرها و در حیطه فعالیت‌های صنعتی نیز می‌توان به کارخانه برادران لیوانی که اولین کارخانه پنبه‌پاک‌کنی شمال کشور است اشاره کرد که توسط یک تبعه شوروی در شهرستان بندرگز ساخته شد. در حیطه مذهبی، کلیساهایی توسط نیکلای مارکف یا میسیونرهای مذهبی در ایران ساخته شد. همچنین فانوس دریایی در بندر گز توسط روس‌ها برای هدایت کشتی‌رانان ساخته شده است که مشابه ستون الکساندر سنت پترزبورگ می‌باشد. در حیطه مسکونی نیز کاخ‌ها و خانه‌های بسیاری در شهرهای مختلف ایران توسط روس‌ها ساخته شده که برخی توسط بناهای روسی با چوب‌های روسی ساخته شده است. مانند خانه میرزا جلیل رفیع (معروف به عمارت اخوان)، خانه اولین شهردار رشت که نه تنها مصالح، بلکه نقشه عمارت نیز از روسیه آورده شده است و همچنین همه سازه‌های چوبی عمارت، توسط کشتی‌های روسی وارد ایران شده و در رشت توسط استادکاران روسی، مونتاژ گشته است. همچنین به‌خصوص در شمال ایران، از سبک معماری چوبی روسیه بسیار استفاده کرده‌اند. مانند روستای گمیشان که از سبک معماری چوبی روسی در ساخت بناهای خود استفاده کرده است. علاوه بر ساخت‌وسازهای صورت گرفته، در حوزه عملیات عمرانی، ایجاد مسیرهای راه‌آهن، جاده و شوسه متعدد همچون مسیر تهران-قزوین-همدان نیز فعالیت‌هایی انجام داده‌اند. همچنین علاوه بر فعالیت‌های نقشه‌برداری و رولوه مناطق متعدد برای ساخت، نقشه‌های از شهرهای مختلف ایران (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸) را نیز ترسیم کرده‌اند.

یافته‌ها

اگرچه شناخت ایرانیان از کشور روسیه به هزاران سال پیش بازمی‌گردد، اما شناخت جدی جامعه‌ی ایران از این کشور، پس از جنگ‌های ایران و روس و به‌واسطه‌ی سفرنامه‌های ایرانیان و از دوره قاجار شروع شد. تا پیش از دوره قاجار، توصیف‌ها و نکاتی پیرامون کشورهای اروپایی و حتی روسیه در بین کتاب‌های تاریخی و یا سفرنامه‌های افراد مختلف به چشم می‌خورد که از دقت و توجه کافی برخوردار نمی‌باشند.^{۳۴} اما از دوره قاجار،

به‌واسطه شکست سنگین ایران از روسیه و تحمیل شرایط سخت بر ایران به‌واسطه انعقاد قراردادهای گلستان و ترکمانچای، سفرنامه‌نویسی با دقت و توجه بیشتری در مسائل مختلف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، و حتی معماری و شهرسازی روسیه آغاز شد. تا آنجا که ناصرالدین‌شاه، رجالی را که برای مناسبتی به مأموریت می‌فرستاد، موظف به تهیه و تنظیم سفرنامه و ثبت واقعیات و خاطرات سفر می‌کرد و نسخه‌ای از آن هم باید با خط خوش نوشته و به شاه تقدیم می‌شد^{۳۵} (سالور، ۱۳۷۴، ۲۶۴). نظر به اینکه کشور روسیه، نقطه شروعی برای رودرویی با اندیشه‌های نوین برای جامعه ایرانیان بود، از این جهت سفرنامه‌های ایرانیان به روسیه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

جامعه آماری پژوهش، سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه در دوره قاجار^{۳۶} می‌باشد که می‌توان آنها را در سه شاخه اصلی سفرنامه‌های اختصاصی، سفرنامه‌های عمومی و سفرنامه‌هایی که کشور روسیه صرفاً در مسیر مقصد اصلی مسافر بوده است، تقسیم‌بندی کرد. سفرنامه‌های اختصاصی، سفرنامه‌هایی است که مقصد مسافر، تنها کشور روسیه بوده و سفرنامه‌های عمومی نیز، سفرنامه‌هایی هستند که کشور روسیه، به‌عنوان یکی از مقصدهای سفر اروپایی مسافر بوده است.

در این بین، سفرنامه‌های تأثیرگذاری - که از لحاظ بازه زمانی، شامل بعد از جنگ اول ایران و روس تا رواج ساخت‌وسازهایی به سبک روسی - که مسافر مدتی در کشور روسیه بوده و به بازدید از شهر و فضاهای مختلف آن و به تبع آن، به شرح ماقوع خود در حیطه معماری پرداخته است، به‌عنوان نمونه‌های مطالعاتی انتخاب شده‌اند. به‌منظور تعیین جامعه نمونه، تمامی سفرنامه‌های جامعه آماری مورد مطالعه قرار گرفت که نهایتاً هفت سفرنامه به‌صورت هدف‌دار برای تحلیل محتوای کیفی انتخاب شدند.^{۳۷} محتوای سفرنامه، دغدغه نویسنده و میزان اشارات به جزئیات معماری، ملاک اصلی انتخاب سفرنامه‌ها بوده است که در جدول ۱ به معرفی آنها پرداخته شده است.

جدول ۱. مشخصات سفرنامه‌های جامعه نمونه

ردیف	دوره	نام سفرنامه	سال سفر	علت سفر	منبع
۱	فتحعلی شاه قاجار ۱۲۵۰-۱۳۱۲ ق / ۱۷۹۸-۱۸۳۴ م	دلیل السفر ^{۳۸} (سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی، «پلچی» به روسیه)	۱۲۲۹ ق ۱۸۱۴ م	امضای معاهده گلستان (پس از جنگ اول ایران و روس) و باز پس گرفتن مناطق تصرف‌شده در طی جنگ اول توسط روس‌ها ^{۳۹}	علوی شیرازی، ۱۳۵۷
۲		ولایت آزادی (سفرنامه میرزا صالح شیرازی ^{۴۰})	۱۲۳۴ ق ۱۸۱۹ م	تحصیل	شیرازی، ۱۳۶۲
۳		سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ ^{۴۱}	۱۲۴۴ ق ۱۸۲۹ م	پوزش از کشته شدن گریبایدوف و انجام مذاکرات سیاسی (پس از جنگ دوم ایران و روس)	افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹
۴	ناصرالدین شاه ۱۳۱۳-۱۳۴۴ ق / ۱۸۴۸-۱۸۹۶ م	سفرنامه سیف الملک به روسیه: شرح سفارت میرزا عباس قلی خان نوری سیف الملک به روسیه ^{۴۲}	۱۲۷۱ ق ۱۸۵۵ م	تسلیم مرگ الکساندر اول و تهنیت سلطنت الکساندر دوم و انجام امورات دولتی	افشار قزوینی، ۱۳۸۰
۵		سفرنامه حاج سیاح به فرنگ	۱۲۷۶ ق ۱۸۵۹ م	سیاحت	سیاح، ۱۳۶۳
۶		روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان	۱۲۹۰ ق ۱۸۷۳ م	سیاحت	روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان، ۱۳۷۷
۷		سفرنامه شاهزاده عبدالصمد میرزا عزالدوله به روسیه	۱۳۰۰ ق ۱۸۸۳ م	شرکت در جشن تاج‌گذاری الکساندر سوم	سالور، ۱۳۷۴

چهار دسته از سفرنامه‌هایی که از دید معماری، دارای ارزش بررسی نبوده و بدین ترتیب مورد بررسی قرار نگرفته‌اند، عبارت‌اند از:

سفرنامه‌های دوم و یا سوم افراد در سفرهایی با مقصد تکراری. چراکه این سفرنامه‌ها، در برخی موارد حاوی مطالب تکراری هستند و یا گاه شرح ماقع فضاها ذکر نشده و در مقابل عبارت «توضیح این مطالب در سفر قبلی موجود می‌باشد» درج شده است. به‌علاوه اینکه معمولاً سفرهای بعدی، آن تازگی و طراوت و حس کنجکاو که در درج مطالب سفرنامه اول هست را ندارند که از آن جمله می‌توان به سفر دوم^{۴۳} (۱۲۹۵ ه.ق) و سوم^{۴۴} (۱۳۰۶ ه.ق) ناصرالدین‌شاه به فرنگ اشاره کرد.

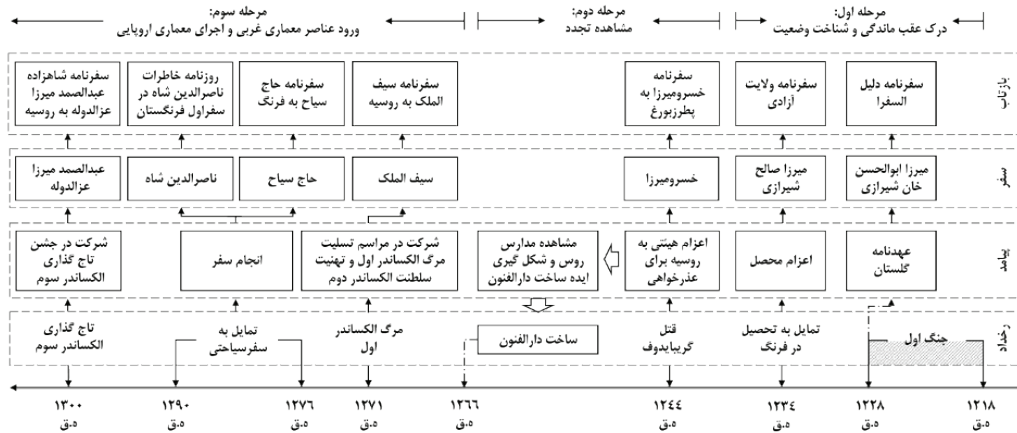
در این بین، سفرهای دیگری نیز صورت گرفته است که متأسفانه از آنها نوشته‌هایی چون سفرنامه، سیاحت‌نامه یا گزارش سفر موجود نمی‌باشد. مانند سفری که حشمت‌الدوله از طرف ناصرالدین‌شاه برای تهنیت ورود امپراتور روسیه به تفلیس، رفته بود (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان، ۱۳۷۷، ۳۷۰) و یا سفرنامه سیف‌الملک دوم^{۴۵} در سال ۱۳۱۲ ه.ق به روسیه که شرح سفری از وی در دسترس نیست و صرفاً شرح کوتاهی از این سفر در کتاب خاطرات یکی از همراهان و اعضای هیئت سفارت یعنی میرزا محمود خان قاجار دولو (احتشام السلطنه) تحت عنوان بخش مأموریت پترزبورگ آمده است^{۴۶} (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۸۷-۲۱۹).

برخی از سفرنامه‌های روسیه نیز محدود به چند صفحه کوتاه می‌باشند که از آن جمله می‌توان به سفرنامه میرزا حسن خان منشی به مسکو (سالور، ۱۳۷۴، ۳۵۷-۳۷۷) و سفرنامه طاهر خان-افتخار نظام به مسکو (سالور، ۱۳۷۴، ۳۷۹-۴۰۱) اشاره کرد که هر دو از همراهان عزالدوله در سفر وی به روسیه در سال ۱۳۰۰ ه.ق بودند که به مسائل بسیار کلی در سفرنامه خود اشاره کرده‌اند. یا سفرنامه عزالدوله، برادر صلیبی ناصرالدین‌شاه به‌عنوان همراه در طی سفر اول ناصرالدین‌شاه به فرنگ در سال ۱۲۹۰ ه.ق که اشارات بسیار کوتاهی در طی مسیر رفت و برگشت به فرنگ که از روسیه عبور کرده‌اند، در مورد این کشور نوشته است^{۴۸} (سالور، ۱۳۷۴، ۱۸۶-۱۹۰ و ۲۴۰-۲۴۶). و یا سفرنامه میرزا ابراهیم صحاف‌باشی که دو روز در مسکو اقامت داشت (۱۳۱۴ ه.ق) و از کوتاه‌ترین اشارات به روسیه می‌باشد (صحاف‌باشی تهرانی، ۱۳۵۷، ۲۳-۲۷).

همچنین سفرنامه‌هایی که کشور روسیه به‌عنوان مقصد مسافر نبوده و تنها در مسیر مقصد اصلی افراد قرار گرفته است که از آن جمله می‌توان به سفرهای صورت گرفته به مکه اشاره کرد که به‌واسطه عبور از شهرهای روسیه، قسمتی کوتاه در برخی سفرنامه‌ها به آن اشاره شده مانند سفرنامه مکه فرهاد میرزا (۱۲۹۲ ه.ق) که به دلیل نبود جزئیات از آنها نیز صرف‌نظر شده است.

تحلیل یافته‌ها

ریشه و سیر تحولات ناشی از ورود اندیشه‌های نوین و به تبع آن، ورود عناصر وارداتی و جدید معماری به ایران را -در ارتباط با کشور روسیه- می‌توان در سه مرحله از تاریخ جستجو کرد (منتظر و همکاران، ۱۳۹۸) که سفرنامه‌های نگارش شده مدنظر طبق شکل ۲، در طی سیر تاریخ در هر سه برهه زمانی درک عقب‌ماندگی و شناخت وضعیت، مشاهده تجدد و ورود عناصر معماری غربی و اجرای معماری اروپایی نگاشته شده‌اند. مرحله اول، بُعد درک عقب‌ماندگی و شناخت دنیای تجدد است که با شکست‌های متوالی ایران در جنگ‌های ایران و روس آغاز گشت. مرحله دوم، مشاهده تجدد است که در راستای سفر هیئتی به روسیه و مشاهده بناهای روسیه شکل گرفت و شروع مرحله سوم را می‌توان هم‌زمان با ساخت مدرسه دارالفنون معرفی کرد که به‌تدریج در ادامه، اجرای بناهایی به سبک معماری مطرح در دنیای غرب آن زمان و به‌طور خاص معماری کشور روسیه مشاهده می‌شود. شکل ۲، سفرهای صورت گرفته ناشی از پیامدهای رخداد‌های تاریخی-سیاسی و بازتاب آنها را در قالب سفرنامه در سیر تاریخ نشان می‌دهد.

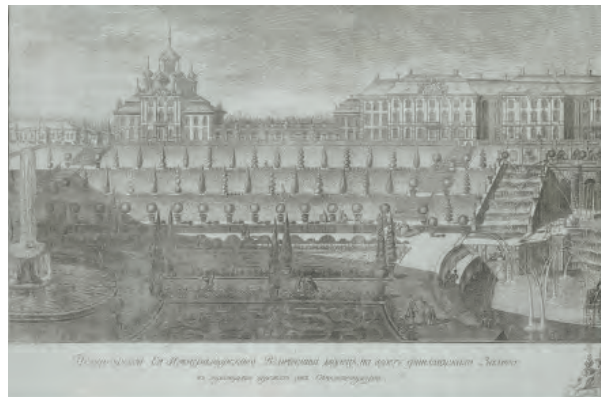
شکل ۲. نمایش بازتاب سفرهای صورت گرفته به روسیه در پی رخداد‌های تاریخی-سیاسی

بامطالعه و تحلیل محتوای جامعه نمونه، می‌توان عناصر و مؤلفه‌های معماری را که در معماری روسیه مورد استفاده بوده و مسافران عموماً برای اولین بار آنها را در روسیه دیده‌اند، شناسایی و بازیابی کرد. در تصاویر ذیل، می‌توان نمونه‌هایی از این فضاهای داخلی و خارجی را مشاهده کرد که با گذشت زمان و از دوره قاجار، نمونه‌هایی از همین عناصر به روش‌های مختلف در ایران ساخته شده است.

شکل ۳. کاخ پترهوف

منبع: URL_2

شکل ۴. کاخی در روسیه

منبع: URL_3

شکل ۵. کتابخانه کاخ الکساندر

منبع: URL_4

شکل ۶. هال مرکزی بزرگ کاخ الکساندر

منبع: URL_5

معیار انتخاب هر یک از مؤلفه‌های معماری از متن سفرنامه‌ها، مواردی است که بتواند مؤلفه‌های معماری جدیدی که در معماری آن دوران ایران وجود نداشت و بعد از گذشت سال‌ها به واسطه روسیه در ایران ظاهر شد را انعکاس دهند. جدول ۲، به بررسی وجود هر یک از مؤلفه‌های موردنظر در سفرنامه‌های مورد مطالعه پرداخته است. وجود هر مؤلفه با علامت + و عدم ذکر آن در متن سفرنامه با علامت - نشان داده شده است. برخی از مؤلفه‌ها به صورت غیرمستقیم در متن برخی سفرنامه‌ها مورد اشاره قرار گرفته‌اند که با علامت * نشان داده شده است. زیرمؤلفه‌هایی که دارای علامت + یا * می‌باشند، هر یک حداقل یک الی چند بار در متن سفرنامه‌ها مورد اشاره قرار گرفته‌اند که در جدول ۲، صرفاً به یکی از صفحات سفرنامه، در سمت چپ علامت، برای تایید وجود آن مؤلفه معماری ارجاع داده شده است. همچنین در بالای نام هر سفرنامه، یک کُد به صورت حرفی از حروف الفبا درج شده است تا ارجاعات درون‌متنی موجود در جدول ۳ و ۴ فضای بیشتری را اشغال نکند. بدین ترتیب، کُد «الف» در جدول ۳ یا ۴، به معنای «علوی شیرازی، ۱۳۵۷» است که همان سفرنامه دلیل السفرا می‌باشد.

جدول ۲. ارزیابی مؤلفه‌های معماری در متن سفرنامه‌های ایرانیان سفر کرده به روسیه

شاخص	مؤلفه	الف		ب	ج	د	س	ط	ز									
		کد ارجاع درون‌متنی در جدول ۳ و ۴	←															
عمکردی	تکنیک ساخت	بخاری	+	۷۲	-	-	+	۱۸۲	+	۹۸	+	۴۳۵	+	۲۰	-	-	سفرنامه شهزاده عبدالصمد میرزا عزالدوله به روسیه	
		ناودان	+	۱۴۲	-	-	+	۳۴۷	-	-	-	-	-	-	-	-	سفرنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	روابط فضایی	راهرو طولانی	+	۱۰۸	-	-	+	۳۴۷	+	۱۵۴	+	۱۱۸	+	۴۵۲	+	۶۲	+	روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان
		تعدد اتاق با ابعاد مختلف	+	۸۴	+	۸۶	+	۱۸۱	+	۱۱۸	+	۱۱۸	+	۴۵۲	+	۴۲	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
		اتاق‌های متصل بهم	+	۱۱۸	+	۱۱۶	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
	کاربری	ایجاد کاربری جدید	+	۸۷	+	۸۳	+	۱۶۲	+	۷۴	+	۷۴	+	۴۰۰	+	۴۷	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
		ترکیب کاربری‌ها	+	۱۳۱	+	۱۱۸	+	۳۴۸	+	۱۲۷	+	۱۲۷	+	۴۴۸	+	۳۰	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
		تفکیک عملکردها	+	۱۴۳	+	۸۰	+	۱۸۴	+	۱۵۴	+	۱۵۴	+	۴۵۲	+	۳۰	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
	مبلمان	پرده (تساویر)	+	۱۹۹	+	۱۱۶	+	۱۹۱	+	۱۴۲	+	۱۴۲	+	۴۵۲	+	۷۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
		مجسمه	+	۱۱۸	+	۸۲	+	۲۲۵	+	۱۲۹	+	۱۲۹	+	-	+	۵۶	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
اشیا		+	۲۰۴	+	۱۱۶	+	۲۱۶	+	۱۱۵	+	۱۱۵	+	۳۹۵	+	۵۱	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
نما	طاق‌نما	+	۱۰۲	-	-	+	۳۴۷	-	-	-	-	-	-	-	-	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	تعدد طبقات	+	۸۵	+	۸۳	+	۳۴۶	+	۱۳۴	+	۱۳۴	+	-	+	۵۰	*	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	سقف مرتفع اتاق	+	۷۲	*	۱۱۶	*	۲۱۶	*	۱۳۸	*	۱۳۸	*	۴۵۲	+	۴۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	پنجره	+	۲۰۴	+	۱۲۱	+	۱۷۹	+	۱۵۶	+	۱۵۶	+	-	+	۳۱	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
برون‌گرایی	بالکن	-	-	-	-	+	۳۴۷	+	۱۶۱	+	۱۶۱	+	-	+	۳۷۱	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	مهنابی	+	۲۰۴	-	-	+	۱۵۸	+	-	-	-	-	-	+	۴۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
سقف	سقف شیروانی	+	۱۴۳	*	۶۵	+	۳۴۱	+	۱۰۰	+	۱۰۰	+	-	-	-	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	گنبد پیازی	-	-	-	-	*	۲۰۱	*	-	-	-	-	-	*	۷۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
کالبدی	مصالح (سازه‌ای)	چوب روسی	+	۶۷	+	۱۱۵	+	۳۲۰	+	۱۰۴	+	۱۰۴	+	۴۱۶	+	۳۸۰	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
		آجر	+	۷۷	+	۱۲۱	+	۳۴۶	+	-	-	-	-	+	۳۷۵	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
		آهن	+	۱۴۳	+	۸۲	+	۳۴۷	+	-	-	-	-	-	-	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	مصالح (پوششی)	سنگ	+	۱۹۸	+	۱۱۶	+	۳۲۱	+	۱۲۷	+	۱۲۷	+	۴۱۹	+	۵۸	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه
طلا		+	۲۰۴	+	۱۱۶	+	۲۰۱	+	۱۱۹	+	۱۱۹	+	-	+	۴۱	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
تخته		+	۱۱۸	+	۶۵	+	۱۷۹	+	-	-	-	-	-	+	۳۰	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
سخت‌افزار	گچ	+	۸۵	+	۱۲۱	+	۳۲۱	+	۱۱۸	*	۱۱۸	*	-	+	۴۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	ستون یکپارچه	+	۸۶	+	۸۰	+	۱۸۱	+	۱۱۸	+	۱۱۸	+	۴۵۱	+	۴۲	-	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	حوض	+	۱۲۱	*	۱۱۶	+	۳۲۰	+	۱۱۸	*	۱۱۸	*	-	+	۵۶	+	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	
	پله بزرگ کم ارتفاع	+	۱۰۸	-	-	*	۲۳۹	*	۱۴۴	*	۱۴۴	*	۴۲۸	*	۴۲	*	روزنامه حاج سیف‌الملک به روسیه	

به جرات می‌توان گفت که سفرنامه دلیل السفرا و سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ، مهم‌ترین و بهترین سفرنامه‌ها از حیث ذکر جزئیات معماری و شهرسازی آن دوران روسیه می‌باشند. چراکه این دو سفر، توسط صاحب‌منصبان و هر یک در برهه‌ای خاص از تاریخ ایران صورت گرفته‌اند که در هر دو، لزوم توجه بر پیشرفت و ساخت‌وسازهای روسیه احساس می‌شد. چراکه ایرانیان، در مرحله اول به واسطه تحمل شکست‌های سنگین از جنگ با روسیه، به درک عقب‌ماندگی خویش پی برده بودند. بدین جهت ایلچی هنگام سفر به روسیه برای انجام برخی مذاکرات سیاسی، با دقت بیشتری به نحوه پیشرفت روسیه نظاره‌گر بود و به کرات در قسمت‌های مختلف سفرنامه به این موضوع که «از عهده تحریر آنچه دیده، بر نمی‌آید و در نوشتن توضیحات عاجز بوده» اشاره کرده است و تمامی آنها را موقوف به دیدن بناها از نزدیک می‌دانست (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۷۹، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۹۴، ۲۰۲، ۲۰۴ و ...). در مرحله دوم، سفر خسرومیرزا که در راستای عذرخواهی از قتل گریبایدوف روسی بود نیز با توجه به نحوه پیشرفت روسیه و ساخت‌وسازهایشان بوده که در سفرنامه درج شده است. این مشاهدات موجب شکل‌گیری ایده‌های جدید برای راه‌اندازی صنعت و ساخت‌وسازهایی به سبک و سیاق روسی در ایران همچون مدرسه دارالفنون شد.

اما با گذشت زمان در سفرنامه‌های بعدی، کمتر به ذکر جزئیات فضاها و معماری ساختمان‌ها پرداخته شده و بیشتر به شرح جریان‌های تاریخی رخ داده در سفر اشاره شده است. برای مثال، دیگر خبری از ذکر جزئیات پله در هنگام ورود به ساختمان نیست، بلکه در مقابل، با عباراتی شبیه «در هنگام ورود به ساختمان، در بالای پله به استقبال ام آمده‌اند» به طور غیرمستقیم اشاره بر وجود پله کرده‌اند. یا در هنگام شرح جریان‌ها، به «انجام رقص عده‌ای در یک اتاق، نوشیدن قهوه، خوردن بستنی، خوردن شام، استراحت و ... افراد دیگر، در تالارها و اتاق‌های مجزا از هم»، به نحوی بر تفکیک عملکردها در بنای مربوطه اشاره کرده‌اند که این نشان از آگاهی افراد با گذشت زمان نسبت به عناصر معماری وارداتی جدید می‌دهد، چرا که نمونه‌هایشان به مرور در ایران ساخته شده است. برای مثال، ایلچی در اولین سفرنامه، به تفصیل، شرحی پیرامون «گاریت» و انواع آن و این که خوب است در ایران مصطلح شود، می‌نویسد (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۶۳) در حالیکه در سفرنامه‌های بعدی نه تنها دیدن گاری و کالسکه برای ایشان مسئله‌ای عادی بود، بلکه ناصرالدین‌شاه از آوردن دو کالسکه توسط تاجری روسی برای فروش به ایران نیز خبر می‌دهد (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان، ۱۳۷۷، ۱۴). این مسئله در تمامی مؤلفه‌های معماری، در سیر سفرنامه‌ها ملموس می‌باشد.

توصیف مؤلفه‌های کالبدی و عملکردی معماری موجود در سفرنامه‌های جامعه نمونه، که به‌وفور در ساخت ابنیه مختلف ایران دوره قاجار و پهلوی (به‌خصوص پهلوی اول) قابل مشاهده می‌باشند، در جدول ۳ و ۴ تنظیم شده است. سمت راست جدول‌ها، حاوی مؤلفه‌های معماری استخراجی به‌واسطه تحلیل محتوای سفرنامه‌ها و سمت چپ، شامل نمونه‌ای موردی از اجرای آن مؤلفه در ساختمان‌هایی با معماری روسی در ایران می‌باشد.

جدول ۳. مؤلفه‌های کالبدی معماری موجود در سفرنامه‌های جامعه نمونه

نمونه‌های موردی		مؤلفه‌های استخراجی از تحلیل محتوای سفرنامه‌ها	
تصویر	نام بنا	توضیحات	زیر مؤلفه
	عمارت شهرداری قزوین	در نمای ساختمان‌ها، به‌واسطه قوس‌های نیم‌دایره‌ای، از طاق‌نما استفاده کرده‌اند. برای مثال در خانه طور مصوف در مسکو «در یک‌طرف، به ترکیب طاق‌نما جایی ساخته بودند» (الف، ۱۰۱) و یا ایلچی به حضور «طاق‌نمایی در اطراف» خانه‌ای که برای تربیت و رقص دختران در مسکو ساخته شده بود اشاره می‌کند (الف، ۱۰۳). گاهی نیز «طاقی از آهن بر روی در» می‌ساختند (ج، ۳۴۷).	طاق‌نما
	ساختمان روستای کرمانشاه	عمارت‌های مختلف ۲، ۳، ۴ طبقه (ج، ۳۴۶) و ۵ طبقه (الف، ۸۵؛ ط، ۵۰) در روسیه ساخته‌اند. در سفرنامه ناصرالدین‌شاه، به وجود ساختمان ۶ طبقه تماشاخانه میشل (ط، ۵۸) و میرزا صالح از دارالشفا ۶ طبقه (ب، ۸۳) یاد می‌کند. سیف الملک نیز در توصیف عمومی شهر پترزبورگ، به وجود ساختمان‌های سه‌الی هفت طبقه اشاره می‌کند (د، ۱۳۴).	تعدد طبقات
	کتابخانه پزشکی پابل	سقف اتاق‌ها بسیار مرتفع می‌باشند، به طوری که چهلچراغ‌های بزرگ از آن آویزان می‌کنند (ب، ۱۱۶؛ ج، ۲۱۶؛ س، ۴۵۲) و «به خلاف ولایت لندن است که ممنوع کرده‌اند که اتاق را پست و سقف را کوتاه می‌سازند» (الف، ۷۲) که برای مثال می‌توان به «تالار شوالیه» و «تالار تاج‌گذاری» که سقف‌های بلندی داشتند اشاره کرد (ط، ۴۲). سیف الملک نیز به‌طور غیرمستقیم با اشاره به اتاق‌های کوچک‌عمارتی که دارای سقف و درهای کوتاه است به مرتبط نبودن این‌گونه بنا به طرز معماری عمارت روسی اشاره می‌کند (د، ۱۳۸).	سقف مرتفع اتاق
	گراند هتل تبریز	پنجره‌های «شیشه‌ای» (ب، ۱۲۱) بزرگ در اطراف تمامی اتاق‌ها وجود دارد «که عده آن از تحریر بیرون است» (الف، ۲۰۴) و از طریق آن، باغ، کوچه‌ها و خیابان‌های مقابل عمارت، قابل مشاهده می‌باشد که از آن در قسمت‌های مختلف سفرنامه دلیل سفرا تحت عنوان «پنجره‌های آینه» یاد شده است. «از پنجره‌های آینه رو به کوچه که در هر خانه آنچه دارد، باید سالی، هر پنجره‌ای پنج هزار دینار صاحب‌خانه، به پادشاه داده باشد» (الف، ۱۶۷) و سیف الملک نیز از آن تحت عنوان «آقشقه» یاد می‌کند که در روز حرکت ایشان از مسکو به ایران، «آقشقه‌های محله معبر سفارت کبری را آن روز به اجاره داده بودند» (د، ۱۴۷).	پنجره
	خانه داودی مشهد	از دیگر عناصر معماری که توسط روسیه وارد ایران شده، بالکن می‌باشد که در «خانه‌های جدیدالبنای روسیه ... در عمارت بلقون (بالکن) به جهت نشستن ترتیب داده‌اند» (د، ۱۶۶) که ناصرالدین‌شاه آن را به‌صورت «بالخون» نیز بیان کرده است (ط، ۳۷۱) و بدین ترتیب است که گاهی روی درب ورودی عمارت را به کمک دو ستون در کنارین می‌پوشانند و محجری آهنی دوش می‌گذارند «که هم تفرجگاهی باشد و هم پیش روی در از گل و برف محفوظ می‌ماند» (ج، ۳۴۷). چنانچه عزالدوله به بالکن مزین به گل و ریاحین «هتل دلاکیتال» روسیه اشاره می‌کند (ع، ۲۹۶).	بالکن
	خانه مدیر بیمارستان سینا، تبریز	عموماً بزرگ‌تر از بالکن بوده و در قسمت بیرونی ساختمان است که به مانند تراس، بدون سقف می‌باشد. در پترهوف، «ماهتابی ... ساخته‌شده که طولش به‌قدر طول عمارت است و عرضش بیست ذرع می‌شود» (الف، ۲۰۴) که ناصرالدین‌شاه (ط، ۴۲ و ۷۳) و خسرومیرزا (ج، ۱۵۸) در سفرنامه‌های خود به تفکیک به آن اشاره کرده‌اند.	مهتابی
	فرهنگسرای بهشت مشهد	بام بناها به‌صورت شیروانی است. بدین طریق که پس از اینکه کار عملیات سفت‌کاری بام با چوب به اتمام رسید، به کمک ورقه‌های آهن نازک، روی چوب را به‌طور شیروانی کار می‌کنند (الف، ۱۴۳) که بدین طریق نیاز به آندود و برف پاک کردن ندارد (ج، ۳۴۱). میرزا صالح شیرازی نیز به خانه‌های قدیمی با سقف صاف و همچنین خانه‌هایی با سقف شیروانی و به سبک روسی که در طی ۱۵ سال اخیر ساخته شده، اشاره می‌کند (ب، ۶۵).	سقف شیروانی
	باغ گنبدی (گنبدی باغ)، کلیسای تنه مرچ، ارومیه	گنبدهایی به شکل پیاز که نوک‌تیزی دارند و در معماری کلیساهای ارتدکس روسی، عموماً قابل مشاهده می‌باشد که خسرومیرزا (ج، ۲۰۱) و ناصرالدین‌شاه از وجود چهار، پنج عدد از آن گنبدها به‌صورت مطلقاً شده خبر می‌دهند (ط، ۷۲). در ایران نیز نمونه‌هایی همچون در تبریز، روبه‌روی دانشگاه هنر اسلامی تبریز ساخته‌شده بود (تصویر سمت چپ). همچنین گنبد کلیسای تنه مریم ارومیه نیز، هنگام ورود روس‌ها به این شهر، به طرح گنبد پیازی ساخته‌شده که پس از خروج روس‌ها، مجدد فرم گنبد را تغییر دادند (تصویر سمت راست).	گنبد پیازی

مصلح (سازهای)	مکان	تاریخ	موضوع	توضیحات
چوب روسی	چابو روسی	۱۱۳	خانه میرزا خلیل رفیع رشت	عموم مسیرهای منتهی به سنت پترزبورگ، پر از جنگل و درختان قطور بلند قد قوی است که هیچ میوه‌ای ندارند و تمامی این چوب‌ها برای کار ساخت‌وساز مورد استفاده قرار می‌گیرند (الف، ۱۱۳). یکی از جمله کوه‌های روسیه، «جبل الا نطسکی» است که جنگل بسیار دارد و از چوب آن برای ساخت عمارت استفاده می‌کنند (ج، ۳۲۰) که در قسمت‌های مختلف، افراد مختلف به وجود چوب روسی در عمارت‌ها اشاره کرده‌اند (ع، ۳۰۸؛ ط، ۳۸۰؛ س، ۴۱۶). به علت وفور، از این مملکت چوب به سایر ولایات می‌برند (الف، ۱۹۵). «بیشتر اصل عمارت آنها از چوب ساخته می‌شود و روی آن را گچ مالیده نقش و نگار می‌کنند» (الف، ۱۴۴). همچنین تمام «خانه‌هایی که ساخته بودند از تخته بود» که در جریان جنگ با ناپلئون سوخت، «مجدداً حکمی می‌دهند که هر کس خانه خود را از سنگ و آجر بسازد» (ب، ۱۱۵).
سنگ	گرگان	۱۸	خانه تقوی	«بعضی خانه‌های معظم بلدان روسیه و اغلب خانه‌های مسکو و پترزبورگ از سنگ و آجر بنا شده و در پترزبورگ التزام از خلق گرفته‌اند که تا چهار سال دیگر هر قدر خانه چوبی باقی‌مانده باشد، به سنگ و آجر بنا کنند و اگر تخلف نمایند ضبط دیوان شود» (ج، ۳۴۶). بدین جهت اکثر خانه‌های محله‌های روس نشین، از سنگ و آجر است (س، ۳۹۳). در شهر تول، برخی از خانه‌ها با آجر ساخته شده است (الف، ۷۷) قلعه و برج گنجه نیز، همه از آجر بود (ط، ۳۷۵).
سنگ	تهران	۱۸	گراوند هتل	«پشت‌بام همه خانه‌ها را آهن تخته فرش کرده‌اند» (ج، ۳۴۷). «در ایام زمستان که مدت هشت ماه برف روی پشت‌بام‌ها می‌ماند، به علت اینکه تمام آهن است، مطلقاً و اصلاً عیب و نقص در عمارت آنها واقع نمی‌شود» (الف، ۱۴۳). درب و دیوار اتاق کتابخانه نیز «از آهن است که من‌باب الاحتیاط آتش در آنجا نیافتد» (ب، ۸۲).
سنگ	ماکو	۱۸	آشپزخانه سنگی کاخ	از جمله معدن سنگی که در روسیه وجود دارد و «در عمارت صرف می‌شود»، «جبل وله» است (ج، ۳۲۰). علاوه بر ستون‌های سنگی، ساختمان‌های متعددی به صورت یکپارچه و از سنگ ساخته شده‌اند که از آن جمله می‌توان به کلیسای اسحاق (ط، ۵۸) یا اغلب عمارت خروکوف اشاره کرد (س، ۴۱۹). «خانه قسطنطنین برادر پادشاه نیز، آن را به کلی از سنگ مرمر ساخته‌اند و از بیرون خانه، سنگ بندی آن ظاهر است» (الف، ۱۹۸). دیوار خانه‌ای که الکساندر، پادشاه روسیه در آن توقف دارد، از سنگ سفید است (ب، ۱۱۶). سیف‌الملک نیز به توصیف ساختمانی که از پایه تا «حد سقف چهارم، از طرف بیرون تماماً سنگ سماق است و سنگ‌ها را چنان صاف و جفت نموده‌اند که یکپارچه می‌نماید» (د، ۱۲۷) می‌پردازد.
طلا	تهران	۱۸	مرکز اسناد و کتابخانه ملی استان قزوین	در قسمت‌های مختلف از بناهای روسی طلاکاری مشاهده می‌شود که از آن جمله می‌توان به «طلاکوبی اطراف جرزها» در کلیسای اسحاق (د، ۱۱۹)، ستون‌های سنگی طلاکاری شده (الف، ۶۹)، مجسمه‌های طلاکاری شده (الف، ۱۱۸)، گنبدی‌های طلا شده (ط، ۴۱) اشاره کرد. ایلچی نیز از وجود درهای آینه طلاکاری شده (الف، ۱۱۸) یاد می‌کند. در ارمنستان نیز، تمامی اتاق‌ها طلاکاری و منقش و سقف آنها مصور است (الف، ۲۰۱).
رنگ	تهران	۱۸	خانه امیر بهادر	در روسیه، از خاک «کوه تورچ» به‌عنوان گچ استفاده می‌کردند (ج، ۳۲۱) و از آن در ساخت مجسمه یا نازک کاری بناها استفاده می‌شده است. برای مثال «روی سقف را، گچ‌بری به اقسام مختلف کرده‌اند» (الف، ۱۴۳). دیوارهایی که از جنس آجر است، «در بالای آن گچ مالیده به شکل سنگ ساخته‌اند که غربا را به خاطر می‌رسد که همه دیوارها را از سنگ ساخته‌اند» (ب، ۱۲۱). در عمارت کرملین نیز، «در تاجر سنگ کردن گچ، صنعتی غریب کرده‌اند که گچ مثل آینه و مثل سنگ شده است» (ط، ۴۲).
تخته	تهران	۱۸	اداره صید ماهیان بندر کپاشهر	فرش اتاق‌ها از چوب است که آن را به ترکیبات خوش آینده ساخته‌اند (الف، ۱۴۳). در شهر نوچرسک، «دکان و بازار آن شهر را دو مرتبه ساخته و با تخته فرش کرده‌اند» (ج، ۱۷۹). ناصرالدین شاه هم به فرش دیگری که روی فرش اصلی اتاق که از جنس تخته است، اشاره می‌کند (ط، ۲۰).
سنگ یکپارچه	آذربایجان	۱۸	عمارت آقازاده	ستون‌های بلند سنگی یا چوبی یکپارچه در داخل (ط، ۴۲) یا اطراف برخی ساختمان‌ها مشاهده می‌شود. چنانچه ایلچی از وجود ستون‌های بسیار بلند در اطراف خانه پادشاه خبر می‌دهد (الف، ۸۶) و حاج سیاح از ستون‌های عظیم کلیسای اسحاق (س، ۴۵۱) می‌نویسد. کوه قفقاز در روسیه، حاوی «سنگ‌های بزرگ و خوش‌رنگ برای تراشیدن ستون عمارت»ها است که از آنجا به «بعضی ولایات قریب» نیز می‌فرستند (ج، ۳۲۱). ستون‌های چوبی مورد استفاده، تماماً از چوب روسی می‌باشند که در ایران تحت عنوان «چوب نراد» یا روسی شناخته می‌شود.

	خانه داروغه مشهد	در داخل اتاق‌های وسیع عمارت‌ها، «حوض‌های بزرگ کوچک از سنگ‌های قیمتی سیبر و غیره» (ط، ۵۶) جهت تزئین ساخته شده است (الف، ۱۲۱). همچنین در خانه قسطنطنین، اتاق‌های متعدد به سبک‌های مختلف ساخته بودند که در یکی از آنها حوضی در وسط اتاق ساخته شده بود (ط، ۵۹). عزالدوله نیز از حضور سه ماهی بزرگ «در میان حوض کوچک در وسط اتاق» یاد می‌کند (ع، ۳۰۳). از جمله معادن روسیه، «جبل وله» می‌باشد که معدن سنگی است که «حوض‌های بزرگ از آن سنگ ساخته و در اتاق‌ها می‌گذارند. در اکثر اتاق‌های امپراتوری نیز از آن حوض‌ها بود که در زمستان آب گرم و تابستان آب سرد» داخل آن می‌ریختند (ج، ۳۲۰).
	کاخ پهلوی پنجم بندر انزلی	هنگام ورود به ساختمان، چندین پله با ارتفاع کم، به طوری که معلوم نیست پله است و راحت بالا می‌رود (ط، ۴۲) وجود دارد. همچنین در داخل ساختمان نیز به علت اینکه بناها چند طبقه می‌باشند، دارای پله‌های کوتاه از جنس چوب یا سنگ یکپارچه (الف، ۱۴۳) عموماً در امتداد محور آکس اصلی و ورودی می‌باشند. برخی از پله‌ها به صورت دوطرفه با یک پاگرد میانی و برخی گرد و مارپیچ (الف، ۱۱۸) هستند.

جدول ۴. مؤلفه‌های عملکردی معماری موجود در سفرنامه‌های جامعه نمونه

مؤلفه‌های استخراجی از تحلیل محتوای سفرنامه‌ها		نمونه‌های موردی	
مؤلفه	زیر مؤلفه	توضیحات	نام بنا
تکنیک ساخت	بخاری	بخاری آتشی، تحت عنوان «پیچ» که یا همیزم کار می‌کند. در یک گوشه اتاق قرار می‌گیرد. آن را با کاشی، حلیبی و یا سنگ مرمر پوشش می‌دهند که پس از سوختن همیشه‌ها و روشن شدن بخاری، به واسطه قرارگیری آن مابین چند اتاق (۲ یا ۴ اتاق) و وجود سوراخ و لوله‌های کار گذاشته شده، از گرمای آن بخاری، چهار اتاق هم‌زمان به‌حد اعلا گرم می‌شود (الف، ۷۲؛ ط، ۳۰) که حاج سیاح از وجود آن در شهر نینزی نوگورود همچون سایر شهرهای روسیه، خبر می‌دهد (س، ۴۳۵) که سیف الملک در سفر خود به روسیه، پسرش را به خاطر برداشتن سر پیچ‌ها و خفگی با گاز ذغال از دست داد (د، ۸۲). گرچه ایلچی در سفرنامه دلیل السفر، بیان می‌کند که چیز خوبی است و کاش در ایران مصطلح شود (الف، ۷۲).	خانه داروغه مشهد
	ناودان	«با لوله‌های آهنی که از پشت‌بام تا زمین کشیده شده» (ج، ۳۴۷)، «به محض نزول بارش، آب از ناودان‌های آهنی که در اطراف بام‌ها به طریق لوله کار گذاشته‌اند، سرازیر می‌شود. قطره‌ای روی بام نمی‌ماند و داخل کوچه می‌شود و به آب شیرها که ساخته شده فرو می‌رود و داخل رودخانه می‌شود» (الف، ۱۴۳).	هتل پارس مشهد
روابط فضایی	راهروهای طولانی	ساختمان‌های روسی، دارای راهروهای طولانی هستند که اتاق‌های متعدد و مختلف در اطراف آن قرار گرفته‌اند. «از اتاق اول راهی به خط مستقیم دارد. تا آخر اتاق آخری، عرض آن راه تقریباً دو سه درخ و طول ۷۵۰ قدم، مطابق طول عمارت که از همین میان راه وارد اتاق‌ها می‌شوند» (الف، ۱۱۹) که عزالدوله از آن تحت عنوان «الان» یاد می‌کند که در عمارت کرملین «از دالان‌های مطول گذشت» (ع، ۳۴۹) و ناصرالدین‌شاه در وصف عمارت زمستانی نوشت: «باز از همان تالارها و راه دراز عبور شد» (ط، ۶۳).	گراند هتل قزوین
	تعدد اتاق با ابعاد مختلف	«در هر خانه لامحاله، در همه طبقات چندین اوطاق بزرگی و وسط و کوچک دارد» (الف، ۱۴۳). چنانچه ایلچی از وجود «۲۰-۲۰۰ اتاق و مکان بسیار بزرگ و وسط و کوچک به اقسام ترکیبات» در ارمیتاژ (الف، ۱۹۹) و حاج سیاح به حجرات متعدد و مختلف سرای پادشاهی (س، ۴۵۲) اشاره می‌کند. یا خسرو میرزا از عمارتی در شهر وارونیچ و اتاق‌های متعدد آن صحبت می‌کند (ج، ۱۸۱). ناصرالدین‌شاه نیز در وصف عمارت کرملین، به «مراتب بالا و پایین و راهروها و غیره» در این عمارت اشاره می‌کند که بسیار است به طوری که «ادم گم می‌شود» (ط، ۴۳).	خانه مشیرالدوله تهران
	اتاق‌های متصل به هم	اغلب اتاق‌های عمارت‌ها به یکدیگر راه دارند و به نحوی تو در تو می‌باشند. برای مثال میرزا صالح شیرازی از عمارتی صحبت می‌کند که «هرکدام از درب‌های اتاق آینه است و مجموع آنها به یکدیگر راه دارند» (ب، ۱۱۶). عزالدوله نیز به‌طور غیرمستقیم با بیان اینکه «امشب از درب دیگر» داخل اتاق آخری شدند، به این موضوع اشاره می‌کند (ع، ۳۰۲) ناصرالدین‌شاه نیز از تو در تو بودن اتاق‌های کرملین یاد می‌کند (ط، ۴۵).	فرمانداری سابق بندر انزلی

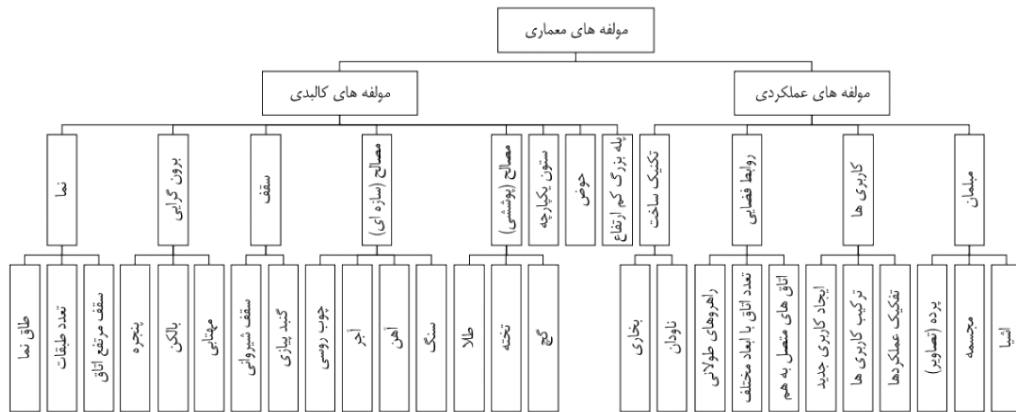
ترکیب کاربری‌ها	ایجاد کاربری جدید	تفکیک عملکردها	پرده (تصاویر)	مجسمه	اشیا
<p>ترکیب کاربری در حیطه مسکونی رخ داده است که از آن جمله می‌توان به افزودن کاربری‌هایی چون کتابخانه و باغ زمستانی (د، ۱۲۷)، اتاق پرندگان (ب، ۱۱۸) و حمام (الف، ۳۱؛ ط، ۳۰) به عمارت‌های مسکونی اشاره کرد. چنانکه حاج سیاح از حمامی که در همان منزلی که در مسکو توقف داشت، یاد می‌کند (س، ۴۴۸). همچنین در طبقه پایین عمارت کرملین، اسباب جواهرآلات و تاج‌های پادشاهان قدیم نگهداری می‌شود، که هم «اسلحه‌خانه حساب می‌شود و هم جواهر خانه» (ط، ۴۵).</p>	<p>کاربری‌های جدیدی که تا آن روز در ایران موجود نبود در هنگام سفر به روسیه مشاهده شد، فضاهایی که تاکنون ندیده بودند و با جزئیات به توصیف آنها پرداخته‌اند. از آن جمله می‌توان به باغ زمستانی (الف، ۶۴)، آپره یا تماشاخانه (الف، ۸۷)، موزه انتوکرافی یا خانه عجایب المخلوقات (الف، ۱۹۰)، خانه دیوانگان (ب، ۸۶)، دارالشفا (ب، ۸۳)، دفترخانه لشکری (ج، ۱۶۲)، رصدخانه و مشورت خانه (ج، ۲۷۱)، عمارت بلیسه (د، ۷۴)، کلوب (س، ۴۰۰)، قهوه‌خانه (س، ۴۰۳)، بانک (ط، ۶۳)، موزه (ط، ۴۷)، هتل (ع، ۲۹۶)، پاساژ (ع، ۲۱۰) و غیره اشاره کرد.</p>	<p>در خانه، هر اتاق «مختص کاری و امری می‌باشد. مثلاً شب خواب جداست. خلوت علاحه است. اوطاق به جهت مهمان معین است، مکان میز و صرف غذا جداگانه است، مکان رقص و بال مختص است، مکان نشستن و صحبت جداست. انبار هر چیز علاحه می‌باشد. مکان‌های خدمه جدا جدا می‌باشد. در هر اوطاق که مختص یک امری است، امر دیگر ممکن نیست که در آنجا کرده باشند» (الف، ۱۴۳). یا طبق توصیف عزالدوله، «تالار سنت آندره» مخصوص سرو قهوه (ع، ۳۰۷) و «تالار سنت الکساندر نوسکی»، مخصوص رقص بود. (ع، ۳۰۹). همچنین، سیف الملک در هنگام بازدید از مدارس، به وجود اتاق خواب، اتاق شست‌وشوی صورت، اتاق صرف غذا، اتاق آموزش (د، ۷۶) یا از اتاقی تحت عنوان اتاق مشق یا به اصطلاح خودشان مائز یاد می‌کند (د، ۱۳۶).</p>	<p>در برخی اتاق‌ها، «تصاویر بسیاری از کار فرنگ و استادان زبردست قابل حاضر به دیوارها و سقف آنها نصب کرده‌اند» (ب، ۱۱۶). ناصرالدین‌شاه نیز از «پرده‌های صورت، کار نقاشان قدیم انگلیس، ایتالیا و اسپانیول» گزارش می‌دهد که «بهتر از آن به تصور نمی‌آید» (ط، ۵۷). سیف الملک نیز در وصف مایه‌های بازدید از مدارس نظامی مسکو، از نصب «به اصطلاح خودشان تابل-Table جنگ‌های بزرگ بر روی پارچه‌های بزرگ «در اتاق تحصیل علم نظام» یاد می‌کند (د، ۱۴۲).</p>	<p>در قسمت‌های مختلف عمارت، از مجسمه‌های کوچک و بزرگ که با سنگ یا گچ ساخته شده‌اند، گذاشته‌اند. برای مثال ایلچی از قرار دادن مجسمه‌هایی از گچ که رویشان طلاکاری شده در ساختمان، بعد از اتمام عملیات نازک کاری ساختمان عنوان می‌کند (الف، ۱۱۸). یا ناصرالدین‌شاه از مجسمه‌های مرمر انسان که به حالت‌های مختلف به صورت خوابیده، زن یا بچه بود اشاره می‌کند (ط، ۵۷). میرزا صالح شیرازی نیز از وجود «صورتی از سنگ» در بالای هر کلیسا یاد می‌کند (ب، ۸۲). «بالای درها که در دور سقف اتاق‌ها بوده باشد، از مس و مفرغ و بعضی از گچ، آدم‌ها به ترکیبات غریب و عجیب و خانوارها و چیزهای دیگر ساخته‌اند و در آن دوره سقف نصب کرده‌اند و روی آنها را چنین طلاکاری کرده‌اند که تمام یکپارچه طلا به نظر می‌آمد» (الف، ۱۱۸).</p>	<p>در هر اتاق، اسباب و وسایل مخصوص به آن اتاق را «که در میان آنها مصطلح است» (الف، ۱۱۸) و «اسباب اروس است» (الف، ۹۹) گذاشته‌اند که از آن جمله می‌توان به «اسباب، میز و صندلی و کرسی و بانک به طریق آیین خود گذاشته‌اند» (الف، ۲۰۴) اشاره کرد که ایلچی توضیح مبسوط میلمان‌های مورد استفاده را در سفرنامه خود آورده است (الف، ۱۴۶). در این بین می‌توان به شمعدان‌ها، چهلچراغ‌ها، بانک (کمد)، صندوق‌های شیشه‌ای، آینه‌های قدی و غیره اشاره کرد که افراد مختلف نیز به آنها اشاره کرده‌اند (ب، ۱۱۶؛ ج، ۲۱۶؛ د، ۱۱۵؛ ط، ۵۱). حاج سیاح نیز، به موسیقی آسیایی که نواخته می‌شود و اما آسیایی که به وضع یورپ در عمارتی ساخته‌اند (روسی) اشاره می‌کند (س، ۳۹۵).</p>
 <p>کاخ موزه سردار ماکو</p>	 <p>سالن پذیرش و پذیرش</p>		 <p>کاخ موزه سردار ماکو</p>		

نتیجه‌گیری

سفر به فرنگ و آموزش حرفه نجاری در لباس یک خدمتگزار و مشاهده بناهای آنجا، از جمله اقدامات ارزشمند پتر کبیر جهت یافتن راه‌حلی برای نزدیکی روسیه به اروپا بوده است. وی و رهبران سیاسی بعد از او، به واسطه سیاست‌های خویش، با آوردن هنرمندان، مهندسیین و صنعتگران اروپای غربی به کشور خود، در کنار عوامل دخیل متعدد دیگر چون جنگ، منجر به تغییر شکل و ساختار کشور روسیه در حیطه‌های مختلف از جمله شکل‌گیری ظاهر جدید معماری در روسیه شدند.

از طرف دیگر، به واسطه رخدادهای متعدد سیاسی و تاریخی، ایرانیان شروع به سفر به کشور روسیه کردند که در راستای درک عمیق از میزان عقب‌ماندگی خود در قبال کشورهای اروپایی، به واسطه شکست‌های سنگین در جنگ‌های مختلف در مقابل روسیه، با دقت و توجه بیشتری نظاره‌گر بناها و فعالیت‌های روسیه شدند که بازتاب آنها را می‌توان در قالب سفرنامه‌ها جستجو کرد.

سفرنامه‌های ایرانیان سفر کرده به روسیه، اسناد تاریخی معتبری هستند که حاوی اطلاعات ارزشمندی در خصوص نحوه معماری آن دوران روسیه می‌باشند که با استخراج مؤلفه‌های معماری از آنها، می‌توان نمودی از آن مؤلفه‌ها را در معماری ساختمان‌هایی به سبک روسی در معماری دوره قاجار و پهلوی (به‌خصوص پهلوی اول) ایران جستجو کرد. مؤلفه‌های معماری وارداتی از طریق کشور روسیه، که در سفرنامه‌ها بازتاب پیدا کرده‌اند را می‌توان در دو حیثه مؤلفه‌های عملکردی و کالبدی، طبق نمودار زیر، طبقه‌بندی کرد. تمامی مؤلفه‌های ذکر شده در نمودار زیر، به کرات در بناهایی با سبک روسی در معماری دوره قاجار و پهلوی (خصوصاً پهلوی اول) در ایران مشاهده می‌شوند.

شکل ۷. مؤلفه‌های معماری روسی استخراج‌شده از سفرنامه‌های ایرانیان سفرکرده به روسیه

بدین ترتیب، سفرنامه‌های جامعه نمونه، گواهی بر تأثیر معماری وارداتی روسیه بر معماری معاصر ایران و به عبارتی بینامتنی بودن کشور روسیه در مقابل معماری اروپای غربی و معماری کشور ایران هستند. چرا که در راستای تعاملات دیرینه مابین دو کشور، کشور روسیه به تأثیرپذیری از معماری اروپای غربی و تأثیرگذاری بر معماری معاصر ایران پرداخته است. نحوه تأثیرگذاری معماری وارداتی روسیه بر معماری معاصر ایران عموماً به یکی از روش‌های زیر است:

۱. از طریق معماران و مهندسان روسی؛ معمارانی که خود در ایران حضور مستقیم داشته و بناهایی را به سبک معماری روسی در نقاط مختلف ایران ساخته‌اند (مانند بسیاری از بناهایی که در ایران توسط معماران روسی ساخته شده است، همچون عمارت قزاقخانه).
۲. از طریق ارسال نقشه‌هایی که در روسیه توسط مهندسين ترسیم شده و در ایران توسط بناهای مختلف، ساخته شده است (مانند خانه میرزا جلیل رفیع) یا توسط تاجرهایی که هنگام سفر، نقشه عمارت ترسیم شده‌ای را با خود آورده‌اند (مانند خانه آقازاده اردبیل توسط تاجر آقاف).
۳. از طریق معماری کارت‌پستالی؛ کارت‌پستالی‌هایی که از طریق افرادی که سفر می‌رفتند به‌عنوان هدیه یا سوغات به ایران آورده می‌شد مانند آنچه در سفرنامه مسعود ظل السلطان نقل شده است که: «به یک مهمانخانه - که رستوران می‌گویند- بسیار مزین و عالی و والی رسیدیم... یک کارت‌پستال به منشی باشی نوشتیم...» (معتد دزفولی، ۱۳۹۰، ۱۰۳۸).

۴. از طریق معماران و مهندسیین تحصیل کرده در روسیه که پس از اتمام تحصیل بناهایی را عموماً پس از دوره قاجار در ایران ساخته‌اند (مانند آودیس اوهانجانیان و نیکلای مارکف که دانش آموخته موسسه فناوری تمسک روسیه در رشته معماری بودند).
۵. از طریق معماران و مهندسان ایرانی که با الهام از سبک معماری روسی، بناهایی را به سبک روسی در ایران ساخته‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تا قبل از جنگ‌های ایران و روس، آشنایی با جهان غرب، محدود به رفت‌وآمدهای کم نمایندگان سیاسی، جهانگردان و بازرگانان غربی بود که عموماً بازتابی در سطح جامعه نداشت. اولین گام‌ها برای برخورد جدی ایرانیان با مدرنیته که بستری فکری آن در اوایل حکومت قاجار پایه‌ریزی شد، به هنگام جنگ‌های ایران و روسیه، سفر به این کشور و در راستای آن، توسعه مناسبات مختلف خارجی و در نهایت بازتاب پژواک آن (سفر) در سطح جامعه، در قالب «سفرنامه» بود.
2. Alexander Griboyedov
۳. افراد اشرافی و نجیب‌زاده، در دوره تزار روسی.
۴. وی آنها را حتی از گذاشتن ریش منع کرد و به اشراف دستور داد که به سبک مد و فشن اروپایی سرگرم شوند. به نجیب‌زاده‌ها گفت که زبان فرانسه یاد بگیرند، مؤدبانه حرف بزنند و رقص مینوات (رقص آهسته دو نفر) انجام دهند (Figs, 2003, 43) که بازتاب آن را در سفرنامه‌ها، از جمله سفرنامه دلیل السفرا می‌توان مشاهده کرد (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۵۱).
5. Intertextualite
۶. البته اسناد معتبر دیگری همچون قراردادها، نامه‌ها، یادداشت‌ها، گزارش‌ها و غیره نیز وجود دارد که تأثیرگذاری کشور روسیه بر روی ایران را در حیطه‌های مختلفی چون معماری و شهرسازی اثبات می‌کند. از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: «درخواست کشتی، صد نفر ناوی و صد نفر نجار» از نادرشاه به ملکه روسیه (رحیم و بهروز مسلمانیان قبادیانی، ۱۳۸۷، ۲۴۸-۲۴۹)؛ «گزارش استاندار رضائیه در مورد اجازه استخدام یک مهاجر روس جهت انجام کارهای ساختمانی» با شماره سند ۲۹۰/۵۴۹۷؛ «واردات چوب از شوروی و فروش آن در ایران با تعیین نام علمی چوب نراد از طرف کارشناسان شوروی» به شماره ۲۴۰/۲۱۸۷۳ که در بیشتر ساختمان‌های شمال ایران استفاده شده است و غیره.
۷. در حیطه‌های مختلف همچون ساخت بخاری (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۷۲) و ساختمان‌سازی (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۵۱) به سبک روس آمده است که کاش در ایران نیز مصطلح شده و ساخته شود. همچنین در حیطه وسایل حمل‌ونقل همچون گاری (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۶۳) نیز این موضوع وجود داشته است. همچنین خسرو میرزا می‌گوید: «کاش از دولت ایران چند نفر از جوانان کاردیده را برای تعلیم به این کارخانه‌ها می‌فرستادند که به خرج کم و در زمان اندک، تحصیل انواع صنایع می‌کردند» (افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹، ۱۸۹). یا «لیکن بسیار حیف باشد که دستگاه بخار که باعث رونق عموم صنایع و مایه تحصیل اغلب منافع است، با آن سهولت در ایران متداول نشود» (افشار و مستوفی انصاری، ۱۳۴۹، ۲۵۳).
8. Peter the Great
9. Elizaveta Petrovna
10. Catherine II
۱۱. مسکو در آن زمان، نسبت به سنت پترزبورگ، توسعه‌نیافته‌تر بود. پتر اصرار داشت تا سنت پترزبورگ، پایتخت روسیه باشد تا از شر مسکو، با سنت‌های قدیمی و عقاید مذهبی‌اش به دور باشد.
۱۲. ذکر این نکته حائز اهمیت است که پتر، زیباترین و تمام چیزهای موجود را از آن زمان فرانسه به عاریت نگرفت، بلکه تنها از چیزهایی که برای نیازهای روسیه، مناسب و ضروری بودند، وام گرفت (Волков, 2011, 27).
۱۳. Strelina Palace، این پروژه تحت نظر ژان باپتیست الکساندر لو بلون - Jean-Baptiste Le Blond، معمار فرانسوی که در سال ۱۷۱۶ میلادی، معمار اصلی سنت پترزبورگ شد- در سال ۱۷۱۷ م ساخته شده است.
14. Enlightenment
۱۵. حمله ناپلئون به روسیه، آغازی بود بر پایان قدرت و اقتدار امپراطور فرانسه که با «استراتژی زمین سوخته» (Scorched-

- (Earth) - که عبارت است از، از بین بردن تمام منابع در دسترس نیروهای دشمن، حتی در زمین خودی - منجر به شکست سنگین فرانسه از روسیه شد. پس از ورود سپاهیان فرانسه به خاک مسکو، سربازان روسی ضمن عقب‌نشینی، شهر مسکو را به آتش کشیدند و بدین طریق، عرصه برای سپاهیان فرانسه تنگ شد.
۱۶. یکی دیگر از جنگ‌های مهم مابین روسیه و فرانسه، جنگ کریمه (Crimean War) در سال‌های ۱۸۵۳-۱۸۵۶ م بود که با شکست روسیه در مقابل ائتلاف امپراطوری فرانسه، بریتانیا، عثمانی و پادشاهی ساردنی همراه بود. از جمله تأثیرات متقابل جنگ بر معماری و برنامه‌ریزی شهری دو کشور، می‌توان حتی به بررسی وجه‌تسمیه مکان‌ها و یا به ایجاد برخی خیابان‌ها به نام روسی در فرانسه پس از سال ۱۸۵۶ م اشاره کرد. مانند: Rue Crimea, avenue de Malakoff, place (Alma, boulevard de Sebastopole (Спивак, 2005, 201-202).
۱۷. Alexander's column؛ ستون الکساندر در سال ۱۸۳۴ م، به‌افتخار و یاد پیروزی تزار روس در مقابل فرانسه (در جنگ سال ۱۸۱۲-۱۸۱۴ م)، در میدان کاخ سنت پترزبورگ به سبک معماری امپراطوری فرانسه توسط معمار فرانسوی، آگوست دی ماتفراند (Auguste de Montferrand) ساخته شد. وی، افسر ارتش ناپلئون بود. این مثال، نشان می‌دهد که ایجاد نمادهای عظمت و شکوه نظامی روسیه نیز، می‌تواند به فرانسویان اشاره کند (Спивак, 2005, 231-234). این ستون مشابه ستون وندوم (Vendome Column) فرانسه (۱۸۰۶-۱۸۱۰ م) - که در صدر هر دو ستون، مجسمه‌ی امپراطور هر کشور قرار دارد - می‌باشد که آن نیز به‌نوبه خود نمادی از پیروزی فرانسه در جنگ آسترلیز است.
۱۸. طاق پیروزی (نصرت) سنت پترزبورگ در سال ۱۸۱۴ م توسط گیاکومو گوارنگی (Giacomo Quarenghi) ایتالیایی، برای خوش‌آمدگویی به سربازان روسی پیروز شده در جنگ با ناپلئون ساخته شده است. این طاق پیروزی، پاسخی بود به طاق پیروزی کاروسل (Arc de Triomphe du Carrousel) پاریس (۱۸۰۶-۱۸۰۸ م) که به‌افتخار پیروزی‌های ناپلئونی در سال پیش از آن یعنی جنگ آسترلیز (Austerlitz) (۱۸۰۵ م)، ساخته شده بود. این بنای تاریخی موقت چوبی، از مواد مصالح ناسازگار با آب‌وهوای سنت پترزبورگ ساخته شده بود که همین علت، باعث تخریب آن در گذر زمان شد. مابین سال‌های ۱۸۲۷-۱۸۳۴ م، واسیلی استاوا (Vasily Stasov) مجدداً دروازه‌ای را با سنگ طراحی و اجرا کرد.
۱۹. طاق پیروزی مسکو نیز با همین انگیزه توسط معمار ایتالیایی - روسی، جوزف باو (Joseph Bové) و با همان سبک در مسکو طراحی و ساخته شد. این طاق در سال ۱۹۳۶ م، به‌عنوان بخشی از بازسازی منطقه شهری مسکو، توسط جوزف استالین (Joseph Stalin) ویران شد.

20. Sentimentalism

۲۱. Jean-Baptiste Vallin de la Mothe، معمار فرانسوی که در دوره کاترین دوم به‌عنوان معمار دربار انتخاب شد و ظاهر سنت پترزبورگ را شکل داد.
۲۲. Étienne Maurice Falconet، مجسمه‌ساز فرانسوی، وی با اینکه هرگز به روسیه سفر نکرده بود، اما بنا به تقاضای کاترین بزرگ، یک بنای یادبود به مناسبت صدمین سالگرد بر تخت نشستن پترکبیر ساخت که بعدها به یکی از درخشان‌ترین نمادهای تاریخ روسیه تبدیل شد. وی اطلاعات مربوط به پتر را فقط از منابع فرانسوی دریافت کرد (Спивак, 2005, 102). بنابراین بنای یادبود او، کار یک فرانسوی بود که روسیه را از ذره‌بین روشنگری می‌دید. نماد ساخته شده (مجسمه) متشکل است از یک سنگ بزرگ و مجسمه امپراطور بر روی یک اسب که بنا به عقیده فالکونه، نمادی از «همه مشکلاتی است که پتر کبیر در راستای تلاش‌های بزرگ خود برای دگرگون کردن روسیه، بر آنها غلبه کرده بود» (Вульф, 2003, 168).
23. Alexander I
24. Louis XVI
25. Auguste Montferrand
26. Karl Rossi
27. Antoine Francois Modout
۲۸. «از اول بنای ساختن خانه، در این شهر، الی حال که عهد دولت این پادشاه است، قرار در آنجا این است که هر کس در هر جا و مکان و هر کوچه که می‌خواهد خانه ساخته باشد. ابتدا معماران، کوچه را دیده، طرح و نقشه خانه را می‌کشند و صاحب‌خانه آن نقش را نزد پادشاه برده، مذکور می‌نماید که در فلان کوچه، به این عرض و طول و به این طریق، می‌خواهم خانه ساخته باشم. پادشاه ملاحظه می‌نماید، اگر از نظام بیرون نیست و همه چیز آن موافق قاعده و ضابطه

- است، اذن ساختن می‌دهد و الا هر جرح و تعدیل که خواسته باشد می‌کند و آن وقت اذن ساختن می‌دهد. آن شخص آمده بنای خانه مذکوره را می‌گذارد، واحدی مأذون و مرخص نیست که بدون حکم پادشاه در جایی خانه ساخته باشد» (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۴۴) که نمونه‌ای از این عمل را خسرو میرزا در صفحه ۱۷۵ از سفرنامه خویش، آورده است.
۲۹. به واسطه بندهای قرارداد گلستان و ترکمن چای و عهدنامه‌های تجاری بسته شده مابین دو کشور. برای مثال، طبق فصل پنجم عهدنامه تجاری منعقد شده، اتباع روسیه اجازه یافتند که در هر کجای ایران که بخواهند، برای خود خانه، انبار و مغازه اجاره یا تملک کنند (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۵۸۱، ۱۵۹۲).
۳۰. چنانچه طبق گفته‌های کرکین، پیش از جنگ جهانی اول حدود ۲۰۰۰ مهاجر روسی، تنها در ایالت استرآباد وجود داشت (Chirkin in RGIA, fond 391, 21) و یا بنا بر گزارش تاتیشکوف، در سال ۱۹۱۴ میلادی، حدوداً ۴۰۰۰ مهاجر روسی در استرآباد و مازندران ساکن بودند (RGIA, fond 391, 108).

31. Charles Francis Mackenzie

32. Carla Serena

۳۳. Застав، اداره‌های راهداری بودند که توسط روس‌ها اداره می‌شد و از مردم عوارض و مالیات می‌گرفت.
۳۴. طباطبایی، درباره بی‌علاقگی ایرانی‌ها به سفر و سفرنامه نویسی می‌نویسد: «در آغاز دوره گذار (از شکست چالدران تا شکست در جنگ‌های ایران و روس)، ایرانیان هنوز علاقه چندانی به سفر به کشورهای بیگانه نداشتند ... و از این رو، ایرانیان یکسره از دگرگونی‌های بنیادینی که در همه قلمروهای حیات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مردم کشورهای اروپایی رخ می‌داده، بی‌خبر ماندند ... حتی شمار اندک ایرانیانی که به سفارت عثمانی یا فرنگ رفتند یا از بنیاد به دگرگونی‌هایی که در مغرب زمین رخ می‌داده بی‌توجه ماندند و یا به‌طور کلی، نوشته‌ای از آنها بر جای نماند» (طباطبایی، ۱۳۸۱، ۲۲۱).
۳۵. چنانچه نمونه‌ای از آن در صفحه ۲۶۵ از سفرنامه شاهزاده عبدالصمد میرزا عزالدوله به روسیه آمده است که با خط خوش، نسخه‌ای تحویل ناصرالدین‌شاه شده است.
۳۶. البته قبل از دوره قاجار نیز، سفرنامه‌هایی که حاوی گزارش‌هایی از سفر به روسیه باشد، مانند سفرنامه ابن فضلان، ابن بطوطه و حتی خاطرات سفر اروج بیگ (۱۰۰۷ ه. ق / ۱۵۹۹ م)، موجود می‌باشد. برای مثال اروج بیگ، یکی از دبیران سفیر شاه عباس بود. وی در مسیر سفر خود به اروپا، از کشور روسیه دیدن می‌کند، شرحی از توپ‌های عظیم جنگی مسکو را می‌دهد. وی می‌خواست سفرنامه خود را به زبان فارسی منتشر کند ولی به خاطر ماندگاری‌اش در اروپا به خاطر گرویدن به دین مسیحیت این امر میسر نشد. بنابراین به دلیل عدم تأثیرگذاری محتوای سفر وی در سطح جامعه آن دوران و از طرفی نبود جزئیات معماری در شرح سفر، مورد مطالعه قرار نگرفت. گرچه این سفرنامه حدوداً ۳۷۰ سال بعد، توسط آقای مسعود رجب نیا (۱۳۳۸) به زبان فارسی منتشر شد.
۳۷. اکثر سفرنامه‌های موجود، در بازه زمانی نگارش شده که آن دوران، مصادف با پیروزی امپراتوری روسیه بر ناپلئون و تشکیل کنگره وین (۱۸۱۴ م) می‌باشد. به عبارتی در آن دوران، روسیه قدرت برتر اروپا بود. در نتیجه، سفرنامه‌های ایرانیان نیز بیشتر، دوران پیشرفت روسیه را منعکس کرده‌اند.
۳۸. وی در سفرنامه خود از پتر کبیر به‌عنوان «ملوک‌الطوایف» نام برده و او را «اول امپراتور مقتدر که همه روسیه را به تصرف درآورده و با آئین فرنگ عمل می‌کند» یاد کرده است که علت آن را آموزش حرفه‌های نجاری، مهندسی، معماری، کشتی‌سازی و نظام فرنگی در زمانی که با لباس مبدل در فرنگ توقف کرده بود، می‌داند (علوی شیرازی، ۱۳۵۷، ۱۳۳). ناصرالدین‌شاه نیز در سفرنامه خود به این موضوع اشاره کرده است (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان، ۱۳۷۷، ۳۵).
۳۹. پس از سه سال حضور در روسیه و نه روز مذاکره با امپراتور روسیه (تزار روس) و وزیر امور خارجه، مذاکرات نتیجه مهمی برای ایران نداشت و هیئت ایرانی، دست‌خالی به ایران بازگشتند.
۴۰. میرزا صالح شیرازی به عنوان یکی از دانشجویان منتخب جهت تحصیل، از تبریز به فرنگ اعزام شد. وی در مسیر خود به لندن، از شهرهای روسیه از جمله مسکو و سنت پترزبورگ نیز گذشت. وی مدت ۱۴ روز در مسکو و ۱۰ روز در سنت پترزبورگ مانده است و بیشتر به مسائل مختلف متفرقه از جمله مسائل اجتماعی-سیاسی کشور روسیه اشاره کرده است. خصوصاً اینکه در دو قسمت از سفرنامه، در بخش مرتبط با روسیه به تفکیک، به واسطه ترجمه دو کتاب تاریخی که ملاحظه کرده بود، شرحی از شرایط سیاسی روسیه و جنگ و نحوه پیروزی‌های آنها با روش «زمین سوخته» در مقابل فرانسه (شیرازی، ۱۳۶۲، ۸۸-۱۰۵) از کتابی به زبان فرانسه و روسی و در بخش دوم به نحوه احداث شهر، ذکر اقدامات پتر و فعالیت‌هایش در فرنگ در لباس مبدل، جمعیت روس، سپاه، ترتیب و فعالیت پادشاهان روسیه و ... (شیرازی، ۱۳۶۲، ۱۱۳-۱۵۴) که از کتاب فردی انگریزی بود، به ترجمه پرداخته است. در این شرح سفر، وی به ذکر نام و اسامی محل‌ها و مسافت مابین شهرها/روستاهای مختلف که در مسیر خود از آنها عبور کرده بود، به دقت و به تفکیک اشاره کرده است.

۴۱. جواد طباطبایی در کتاب «مکتب تبریز و مبانی تجدید خواهی» با عبارتی چون «آن نوشته بیشتر بیانیه‌ای بود که کارگزاران دارالسلطنه تبریز برای ملاحظه شاه تهیه کرده بودند» (طباطبائی، ۱۳۸۵، ۲۲۳)، این سفرنامه را رساله‌ای در جهت اصلاحات می‌دانست که دربار تهران می‌بایست بدان توجه می‌کرد. نکته مهم این سفرنامه، توصیه سفرنامه به شاه ایران است که این چنین کارهایی را وی نیز انجام دهد.
۴۲. میرزا آقاخان نوری، صدراعظم وقت، به خاطر عدم آشنایی و آگاهی مردم از اروپا و مقایسه با ایران، مصلحت نمی‌دانست این کتاب چاپ شود (معمتمد دزفولی، ۱۳۹۰، ۴۲۰).
۴۳. وی در قسمت‌های مختلف این سفرنامه، به سفر اول اشاره می‌کند و از شرح جزئیات بدین وسیله خودداری می‌کند (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۸۰ و ۹۲ و ۹۳ و ۲۴۹). نکته قابل ذکر در این سفرنامه، اشاره ناصرالدین‌شاه به ساخت عمارت‌ها (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۵۹ و ۶۱ و ۶۳)، مدارس (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۶۹) و حمام (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۸۱) به سبک فرنگ در شهرهایی که به دست روس تصرف شده، می‌باشد. به علاوه در صفحه ۶۹، به بالا رفتن از پله دو طرفی اشاره می‌کند که در هیچ سفرنامه دیگری مشاهده نشد. همچنین به خانه بزرگان و ابنیه دولتی اشاره می‌کند که رویشان، از آهن پوشیده شده که برخی قرمز و برخی سبزرنگ می‌باشند (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۹۰). در نهایت به بازدید از میدان مشق (پاراد) و مشاهده سان لشکر و نظم و ترتیبشان در همه موارد از جمله لباس‌هایشان و حتی اسب‌های سیاه یکرنگ و یک اندازه و به یک فربه‌ای که نشان از ترتیب، نظم، هماهنگی و پیشرفته بودن قشون روس را می‌دهد اشاره می‌کند (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان، ۱۳۷۹، ۱۰۰ و ۱۰۱).
۴۴. در این سفرنامه نیز، وی به دو سفر قبلی اشاره می‌کند و از شرح مازاد ویژگی‌های فضا خودداری می‌کند (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۳۵ و ۱۳۸ و ۱۵۰). چهار نکته غیرتکراری معماری و قابل ذکر این سفرنامه، اشاره به معماری سبز روی خانه‌ها در صورت آهنی نبودن سقف خانه است (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۱۶)، در حیطة مبلمان، به چهل چراغ‌های اتاق شام عمارت دالغورکی که با چراغ الکتریسیته روشن می‌شد (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۳۶) و چراغ‌های عمارت زمستانی که با گاز خود کارخانه‌های گاز روسیه کار می‌کند، اشاره می‌کند و می‌گوید که برای تهران نیز باید از این چراغ‌ها گرفت (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۴۳) و نهایتاً از عمارت‌های بیلاقی چوبی روسیه یاد می‌کند که بسیار قشنگ بوده و آن‌ها را به‌مانند جعبه‌های شیرینی تعبیر کرده که می‌گوید از این گونه عمارت‌ها، در تهران باید بسیار ساخته شود و این عمارت‌ها را بهترین نوع می‌داند (روزنامه خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان، ۱۳۶۹، ۱۵۱).
۴۵. آقا وجیه الله میرزا، سپهسالار یا امیر خان سردار، دومین سفیر فوق العاده ایران با لقب سیف الملک دوم بود.
۴۶. علت این سفر، تعزیت مرگ الکساندر سوم و به تخت نشستن نیکلای دوم بود. نکته قابل ذکر در این سفرنامه، دستور خرید تلمبه و وسایل کار جهت خاموش کردن آتش به‌واسطه آتش‌سوزی رخ داده در بندرانزلی از روسیه بود (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۹۴) و اینکه جدای از عدم ذکر جزئیات معماری، ضعف و در ماندگی اعضای هیئت ایرانی را می‌توان به‌واسطه تنها گفتگویی که میان ایشان و مسئول امور سیاسی و روابط خارجی روسیه رخ داد که عبارت بود از «درخواست یک واگن اضافی برای حمل اشیا و اثاثیه خریداری شده در هنگام مراجعت» (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۹۸) دریافت. نکته جالب توجه دیگر در این حیطة، عدم تمایل شاهزاده امیر خان سردار به بازدید از مریض خانه‌های دولتی، کتابخانه‌ها و عمارت‌ها و قصور سلطنتی، موزه‌ها و ... می‌باشد (احتشام السلطنه، ۱۳۶۷، ۱۹۹).
۴۷. نکته مورد توجه در این سفرنامه، عبارت «بهشت بودن» می‌باشد که در وصف «پتروسوی پارک» اشاره شده است (سالور، ۱۳۷۴، ۳۹۵).
۴۸. نکته قابل ذکر در این سفرنامه، توصیفی است که وی از شهر مسکو با عمارت‌های عالی‌اش می‌دهد که «هیچ چشمی از اهل ایران ندیده بلکه نشنیده» (سالور، ۱۳۷۴، ۱۸۸). همچنین به تعبیری که از تماشاخانه بزرگ آنجا تحت عنوان «و الله بهشت همین مکان است» (سالور، ۱۳۷۴، ۱۸۸) و در وصف ساریسکوسلاو که «تمام عمر این‌طور ندیده بود» (سالور، ۱۳۷۴، ۱۹۰) می‌توان اشاره کرد. متأسفانه به ذکر جزئیات فضاها و معماری ساختمان‌ها اشاره‌ای نشده است.

فهرست منابع

- احتشام السلطنه (۱۳۶۷). *خاطرات احتشام السلطنه* (به کوشش سید محمد مهدی موسوی). تهران: انتشارات زوار.
- اعتصام، ایرج (۱۳۷۴). بررسی معماری و شهرسازی معاصر ایران با اروپا. مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ارگ بم، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷). *تاریخ منتظم ناصری* (به کوشش محمد ابراهیم رضوانی). تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- افشار قزوینی، میرزا حبیب الله (۱۳۸۰). *سفرنامه سیف الملک به روسیه*. شرح سفارت میرزا عباس قلی خان نوری سیف الملک به روسیه (به کوشش محمد گلبن). تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی.
- افشار، میرزا مصطفی، و مستوفی انصاری، حاجی میرزا مسعود (۱۳۴۹). *سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ و تاریخ زندگانی عباس میرزا نایب السلطنه* (به کوشش محمد گلبن). تهران: چاپخانه اتحاد.
- بیات، اروج بیگ (۱۳۳۸). *دون ژوان (خوان) ایرانی، با حواشی و یادداشت‌هایی از لسترنج* (مترجم: مسعود رجب نیا). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳). *نگاهی کوتاه بر شیوه‌ها و گرایش‌های معماری در تهران: کتاب تهران*. جلد چهارم، تهران: انتشارات روشنگران.
- پندی، کیوان (۱۳۸۷). *رشت در آینه تاریخ*. رشت: کتیبه گیل.
- پورمحمدی املشی، نصرالله، و قدیری لشکرجانی، کلثوم (۱۳۹۴). تأثیرات سیاسی-اجتماعی حضور روسیه در گیلان در دوره قاجار. *دو فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۱۶(۱)، ۶۹-۴۵.
- خیراندیش، عبدالرسول، و رحیمی جابری، اعظم (۱۳۹۵). اهداف و کارکردهای کنسولگری روسیه در رشت نیمه دوم قاجاریه. *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۴(۲)، ۷۰-۵۹.
- رضوی پیرانشاهی، سید عباس علی (۱۳۹۶). پیامدهای اجتماعی و سیاسی نفوذ روسیه در سرزمین‌های شمالی ایران (میان‌ه قرن‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی). *فصلنامه توسعه اجتماعی*، ۱۲(۲)، ۲۲۰-۱۹۵.
- روزنامه *خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر اول فرنگستان* (۱۳۷۷). به کوشش فاطمه قاضیها. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- روزنامه *خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر دوم فرنگستان* (۱۳۷۹). به کوشش فاطمه قاضیها. تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- روزنامه *خاطرات ناصرالدین‌شاه در سفر سوم فرنگستان* (۱۳۶۹). به کوشش محمد اسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها. تهران: دفتر پژوهش و تحقیقات سازمان اسناد ملی ایران با همکاری موسسه خدمات فرهنگی رسا.
- سالور (عزالدوله)، عبدالصمد میرزا (۱۳۷۴). *سفرنامه عبدالصمد میرزا سالور عزالدوله به اروپا و دو سفرنامه او به اروپا در سال‌های ۱۲۹۰ و ۱۳۰۰* (به تنظیم و تصحیح: مسعود سالور). تهران: نشر نامک.
- سرنا، کارلا (۱۳۶۳). *مردم و دیدنی‌های ایران* (مترجم: غلامرضا سمیعی). تهران: نشر نو.
- سیاح، حاج محمدعلی (۱۳۶۳). *سفرنامه حاج سیاح به فرنگ* (به کوشش علی دهباشی). تهران: نشر ناشر.
- شیرازی، میرزا صالح (۱۳۶۲). *گزارش سفر میرزا صالح شیرازی (ویراستار: همایون شهیدی)*. تهران: مؤسسه انتشاراتی راه نو.
- صحاف‌باشی تهرانی، ابراهیم (۱۳۵۷). *سفرنامه صحاف‌باشی تهرانی* (به اهتمام محمد مشیری). تهران: شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۱). *تأملی درباره ایران، جلد نخست: دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران*. تهران: نشر نگاه معاصر.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵). *مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی*. تبریز: ستوده.
- علوی شیرازی، میرزا محمد هادی (۱۳۵۷). *دلیل السفر*، سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی ایلچی به روسیه (به کوشش محمد گلبن). تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا.
- قائمی، رمضان علی (۱۳۸۶). *گزرگان، از ایران چه می‌دانم*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قرکزلو، ناصر (۱۳۸۶). *اصلاحات و تجدید در عصر قاجار*. حق تکثیر: سانتاکاترینا (برزیل): تیپوتیل.
- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه* (مترجم: مجید جلیلود). تهران: نشر مرکز.

- مسلمانان قبادیانی، رحیم، و مسلمانان قبادیانی، بهروز (۱۳۸۷). *اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه* (به کوشش حسین احمدی). تهران: وزارت امور خارجه.
- معتمد دزفولی، فرامرز (۱۳۹۰). *تاریخ اندیشه جدید ایرانی: سفرنامه‌های جدید ایرانیان به فرنگ*. تهران: شیرازه.
- مقتدر، رضا (۱۳۷۲). *دوران صدساله تجدد در شهرسازی و معماری*. *مجله ایران نامه*، ۴۲، ۲۵۹-۲۷۰.
- مکنزی، چارلز فرانسیس (۱۳۵۹). *سفرنامه شمال* (مترجم: منصوره اتحادیه). تهران: گستره.
- منتظر، بهناز، سلطان‌زاده، حسین، و حسینی، سیدبهشید (۱۳۹۸). *تبیین تأثیر معماری نئوکلاسیک قرن ۱۸ و ۱۹ روسیه بر معماری بناهای اداری-خدماتی ایران (دوره قاجار و پهلوی اول)*. *نشریه باغ نظر*، ۱۶ (۷۰)، ۷۳-۸۶.
- مهریار، محمد، فتح‌الله یوف، شامیل، فخاری تهرانی، فرهاد، و قدیری، بهرام (۱۳۷۸). *شهرهای ایرانی دوره قاجار*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- نورائی، مرتضی، و آندریوا، النا (۱۳۸۸). *مهاجران روس و اسکان آنها در ایران اوایل قرن بیستم: مرحله دیگری از استعمار*. *پژوهش‌های تاریخی*، ۴، ۲۱-۳۶.
- Chirkin, G. F. (1916). "Otchetnaia zapiska o poezdke vesnoi 1916 g. v Astrabadskuiiu i Mazanderanskuiiu provintsii Severnoi Persii nachal'nika Pereselencheskogo Upravleniia G. F. Chirkina" Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv [Russian State History Archive], fond 391, opis 6, delo 306.
- Figes, O. (2003). *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*. London: Penguin Books.
- Ghasemina, M., & Soltanzadeh, H. (2016). Intertextual Relationships in the Contemporary Architecture of Iran during 1961-1977. *Space Ontology International Journal*, 5(4), 39-50.
- Gyetvai-Balogh, Á. (2007). *Architecture of the 19th century and the Turn of the century*. Retrieved from <http://www.eptort.bme.hu>.
- Kunavina, M. (2012). *The Impact of Cultural Relations and Cultural Exchange on Perception of France in Russia and Russia in France*. Master Thesis in European Culture, Palacky University.
- Shvidkovsky, D. (2017). Russian Architecture of the Nineteenth Century (Vol. III). In Martin Bressani (Ed.), *The Companions to the History of Architecture*. John Wiley & Sons, Incorporated.
- Svirida, I. (2006). Versailles et la culture russe: entre realite et myphe. In Piotr Tcherkassov (Ed.), *La Russie et la France XVIII-XX-eme siecles (17-21)*. Moscow : Naouka
- Волков, С. (2011). *История Русской Культуры в Царствование Романовых 1613 – 1917*. Moscow: Ехмо.
- Вульф, Л. (2003). *Изобретая Восточную Европу Карта Цивилизации в Сознании Эпохи Просвещения*. Moscow: NLO.
- Голиков, И.И. (1788). *Деяния Петра Великого*. Retrieved from elibrary.asu.ru/handle/asu/3494.
- Пунин А.Л. (1981). *Архитектурные памятники Петербурга: Вторая половина XIX века*. Leningrad, 199-207.
- Сдвижков, Д. (2010). *Империя в Наполеоновском Наряде: Восприятие Французского*. *In Imperium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700 - 1917)*. Moscow: NLO.
- Спивак, Д.Л. (2005). *Метафизика Петербурга Французская Цивилизация*. Saint-Petersburg: Алетейя.
- URL_1: <http://www.hist.msu.ru/Departments/Art/Russian/18/>
- URL_2: https://library.artstor.org/asset/SS7731421_7731421_11677714.
- URL_3: https://library.artstor.org/asset/SS37320_37320_37134854.
- URL_4: <http://www.alexanderpalace.org/palace/biglibrary.html>.
- URL_5: <http://www.alexanderpalace.org/palace/semicircular.html>.

Representation of the Impact of Russian Imported Architecture on Iranian Architecture in the Qajar Era (Based on Iranian Itineraries to Russia)

Behnaz Montazer

Ph.D. in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Qazvin Branch, Qazvin, Iran

Hossein Soltanzadeh

Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Seyed Behshid Hosseini

Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Art, Tehran, Iran

Abstract

Peter the Great's effective actions are a turning point in Russian architecture. By traveling to European countries and observing their progress, he began to recruit various Western European artists and architects, and imitate them in various fields including architecture. In this respect, Russian imported architecture has influenced the history of Iranian construction in various ways. Therefore, this study seeks to represent the impact of Russian imported architecture on Iranian contemporary architecture in order to answer the question of how Russian architecture is perceived and used in Iran? The research methodology is a combination of the descriptive-analytical method and content analysis, which is carried out in two phases. The statistical population of the study is a collection of itineraries of Iranian who traveled to Russia in the Qajar period. Purposive sampling was used to select seven of the most important itineraries as the sample population for content analysis. In order to summarize the second phase and explain the impact of Russian architecture on contemporary Iranian architecture, Russian-made buildings in Iran have been analyzed. Hence, in the first step, the selected itineraries were reviewed in order to examine and extract the components of Russian imported architecture, their spaces, and details in which travelers have carefully described – which did not exist in Iranian architecture – and in the second step, the effectiveness and presence of these components in contemporary Iranian architectural monuments have been discussed. The main objective of this research is to explain the influence of Russian architecture on Iranian architecture during the Qajar Era. The findings show that due to numerous political and historical issues between the two countries, various trips had been taken to Russia. By studying the echoes of the travels as “Itineraries”, one can become familiar with the Russian architecture of that era, which was somehow the dominant power of Europe. Other findings of this research show that the same architecture and constructions from the Qajar period have been implemented in the form of various architectural components in Iran. Some of the most substantial components regarding the physical elements are “Onion Dome”, “balcony”, various materials such as “Russian wood”, “high ceiling room”, and “large low stairs” in the entrance axis. In terms of the functional elements, items such as “heater”, “furniture”, “functional composition”, and “performance separation” can be mentioned. Also, it is clear from the data that the Russian architecture has been implemented in Iran through a variety of ways and agents. For instance, the businessmen who have brought back architectural drawings from their trips to Russia. Moreover, the Russian architecture had been imported by the photographs and postcards of Russia, the Iranian engineers who were inspired by Russian style through Russian-trained architects, and most importantly, the presence of Russian engineers in Iran.

Keywords: Russian imported architecture, Iranian contemporary architecture, itineraries of Iranian who traveled to Russia, Qajar era, architectural components